

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2017)

Van Damme, I.; Deneweth, H.; Greefs, H.; De Boodt, M.; Delpeut, T.; Klep, P.; Peleman, D.; van Gelder, M.; Kamp, J.; Vanoutrive, T.; van Steensel, A.; Vrints, T.

Publication date

2018

Document Version

Final published version

Published in

Stadsgeschiedenis

License

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Van Damme, I., Deneweth, H., Greefs, H., De Boodt, M., Delpeut, T., Klep, P., Peleman, D., van Gelder, M., Kamp, J., Vanoutrive, T., van Steensel, A., & Vrints, T. (2018). Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2017). *Stadsgeschiedenis*, 13(2), 146-175.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2017)

ILJA VAN DAMME, HEIDI DENEWETH, HILDE GREEFS, MINNE DE BOODT, THOMAS DELPEUT, PAUL KLEP, DAVID PELEMAN, MAARTJE VAN GELDER, JEANNETTE KAMP, THOMAS VANOURIVE, ARIE VAN STEENSEL, TOON VPRINTS

*Stadsgeschiedenis was ook in 2017 een ijverig beoefende discipline. Al valt opnieuw op dat het om een discipline zonder duidelijk overkoepelend theoretisch paradigma of gedeelde onderzoeksagenda gaat.¹ Stadsgeschiedenis is als een personage op zoek naar een scheppend auteur, om de vergelijking met het surrealistisch meesterwerk van de Italiaanse schrijver Luigi Pirandello op te roepen: alles is aanwezig, met uitzondering van een gedeeld project om coherentie, bezieling en sturing te geven.² Wat overblijft zijn fragmenten van een discipline, doorgangen naar, insteken van: een stadsgeschiedenis in meervoud. Stadsgeschiedenis duikt op in vaktijdschriften die zich als dusdanig disciplinair erkennen, zoals *Urban History*, *Journal of Urban History*, *Histoire Urbaine*, *Città e Storia*, enzovoorts, maar evenveel bijdragen over de ‘stad’ en het ‘stedelijke’ zijn terug te vinden in internationale tijdschriften die een andere disciplinaire focus doen vermoeden, zoals *Social History*, *Economic History Review*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, en zo verder. Dit maakt de taak van de samenstellers van deze review er dan ook niet makkelijk op. Een exhaustieve behandeling nastreven – zelfs in collectief verband – is voor een breed lezend en onderzoekend stadshistoricus even onhaalbaar en onvruchtbaar als de arbeid van Sisyphus.*

Stadsgeschiedenis in meervoud

Om te beginnen met enkele cijfers: in totaal werden voor deze review rond het publicatiejaar 2017 meer dan 50 internationale tijdschriften doorgenomen door de betrokken auteurs, waarbij zeker 230 bijdragen werden aangestipt die specifiek gaan over de geschiedenis van de stad en het stedelijke. Over die eerste zeer ruime, maar noodzakelijk nooit volledige spoeling, valt op te maken dat een ruime meerderheid (meer dan 60 procent) van de aangevinkte stadshistorische bijdragen, handelen over onderwerpen met betrekking tot de negentiende en twintigste eeuw. Ook in regionale focus valt een duidelijke scheeftrekking op: opnieuw meer dan 60 procent van de als stadshistorisch erkende bijdragen beperken zich nog steeds uitsluitend tot Europa en dit ondanks een zichtbaar comparatieve, transnationale of globale focus van het stadshistorische onderzoek in de laatste jaren.³ De centraliteit van stadshistorisch onderzoek met betrekking tot de recentere periodes van de Europese geschiedenis blijft dus zonder meer dominant in internationale tijdschriften, ook in het publicatiejaar 2017. Tot slot leert een

1 Eenzelfde kritiek is ook terug te vinden in: Ilja Van Damme, Andrea Bardyn, Bruno Blondé, Heidi Deneweth en Peter Stabel, ‘Schetsen uit Finland. De “herinterpretatie” van de stad op het dertiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Helsinki’, *Stadsgeschiedenis* 11 (2016) 73-91.

2 Zie ook: Harry Jansen, ‘De worsteling met de engel. De problemen van stadshistorici met hun onderzoeksobject’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 167-189.

3 Bijvoorbeeld: Peter Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2013); Nicolas Kenny en Rebecca Madgin (red.), *Cities beyond borders. Comparative and transnational approaches to urban history* (Ashgate 2015); A.K. Sandoval-Strausz en Nancy H. Kwak (red.), *Making cities global. The transnational turn in urban history* (Philadelphia 2018).

thematische telling dat onderwerpen over het economisch en sociaal leven in steden, veruit de meeste aandacht opeisen (meer dan 40 procent), gevolgd door benaderingen die architecturaal-ruimtelijke aspecten behandelen, politieke en, tot slot, culturele. Veel meer aandacht of gewicht moet echter niet aan deze statistieken worden besteed, omdat ze noodzakelijkerwijs slechts een weerspiegeling zijn van de – niettemin ruime – selectie van bekeken tijdschriften en hun chronologisch, regionale en thematische *bias*. Belangrijker: een diepgaande statistische analyse van de stadshistorische discipline behoort niet tot de doelstellingen van deze review. Wel: het publiek eenvoudig informeren rond belangrijke of toch relevante artikels die verschenen zijn in het versnipperd vakgebied dat hier centraal staat.

Het lijkt alsof de stadsgeschiedenis, zoals gecapteerd in de staalnames die de hieronder besproken artikels vormen, onderhevig is aan een soort paradoxale lectuur die berust op twee bewegingen. In een eerste beweging, die alleen maar kan toegejuicht worden, is de stad als complex sociaaleconomisch en materieel-ruimtelijk ‘ding’ het voorwerp van de meest uiteenlopende kritische dissecties. Het leidt tot een ogenschijnlijk eindeloze maar tegelijkertijd bijzonder rijke schakering aan manieren om de historische ontwikkeling van de stad te begrijpen en te documenteren. In een tweede beweging is er de stad als conditie – ‘the urban condition’ – waarbij niet zo zeer de stad, maar historische actoren actief binnen de stad centraal staan. Deze grote veelzijdigheid aan bijdragen laat zich op diverse manier ordenen. In wat volgt, hebben we daarbij voor een thematische indeling gekozen, die wellicht de lezer het beste toelaat om snel relevante artikels binnen zijn of haar interesse- en onderzoeksveld op het spoor te komen. Het wel of niet vermelden en bespreken van een specifieke stadshistorische bijdrage, werd daarbij overgelaten aan de expertise en het ‘eigen’ perspectief van de deelnemende auteurs van deze review. Niettemin hopen we als collectief dat u – onze beoogde lezer – via deze internationale review andermaal een inzichtrijke toegang weet te vinden in het schervengedicht van de stadshistorische bijdrages anno 2017.

Stedelijke politiek en politieke cultuur

In 2017 vormden zowel de *interne* cultuur als de *externe* interacties van en tussen steden centrale thema's in de politieke stadsgeschiedenis. Exemplarisch voor het onderzoek naar interne politieke tendensen is de artikelenreeks die *Urban History* publiceerde over Schotse steden van de vijftiende tot de negentiende eeuw. In hun inleiding schetsen Jackson W. Armstrong en Andrew Mackillop de historiografische context.⁴ Het huidige debat over de constructie, betekenis en het gebruik van politieke kernwoorden staat centraal. Hun argument dat een studie van de Schotse geschiedenis noodzakelijk is om dit debat nieuw leven in te blazen, onderschrijven ook de andere auteurs van de reeks. Mackillop bijvoorbeeld problematiseert de betekenis van het begrip ‘hervorming’,⁵ terwijl Claire Hawes het veelbesproken en ingewikkelde concept ‘gemeen-

4 Jackson W. Armstrong en Andrew Mackillop, ‘Introduction. Communities, courts and Scottish towns’, *Urban History* 44 (2017) 358-364.

5 Andrew Mackillop, ‘Riots and reform. Burgh authority, the languages of civic reform and the Aberdeen riot of 1785’, *Urban History* 44 (2017) 402-423.

schap' centraal plaatst.⁶ Aangezien het aanduiden van een groep als gemeenschap een moeilijk te bewijzen verbondenheidsgevoel tussen haar leden suggereert, kwam de bruikbaarheid van deze term steeds meer in diskrediet. Hawes stelt echter voor om gemeenschap voortaan te zien als een politiek idee, en de focus van het onderzoek te verplaatsen naar de manier waarop politieke actoren het hanteren. Door te analyseren hoe vijftiende-eeuwse stedelijke elites gemeenschap gebruiken in hun raadsverslagen, toont ze bovendien aan dat dit idee meerdere betekenissen had. In het laatmiddeleeuws Schotland kon gemeenschap gezien worden als een groep mensen, een locatie én een juridische constructie. Deze conceptuele overlap gaf politieke actoren de vrijheid om het idee te interpreteren en te hervormen naargelang de omstandigheden. Als een pluriforme ideologische constructie was gemeenschap een aanpasbaar hulpmiddel dat Schotse stadsbestuurders gebruikten om bepaalde waarden en belangen te verdedigen, de uitsluiting van personen te legitimeren, en maatregelen voor te stellen als zijnde in het algemeen belang.

Dat een dergelijke ideologische pluriformiteit ook conflicten veroorzaakte, toont Christian Liddy aan met een analyse van verbaal geweld in Engelse steden tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne periode.⁷ Hij beargumenteert dat er concurrerende en tegenstrijdige ideeën bestonden over burgerschap, verwoord in de eed die elke nieuwe burger van een stad moest afleggen. De burgereed gaf zowel uiting aan het idee dat een 'goede' burger actief moest participeren, als aan de veronderstelling dat hij juist onderdanig moest zijn. Deze ideologische spanning veroorzaakte allerlei conflicten over de verhouding tussen de rechten en plichten van burgers en de relatie tussen bestuurders en bestuurden, die niet alleen de stedelijke ruimte deelden maar ook hetzelfde burgerstatuut bezaten. Verbaal geweld en dan vooral beledigingen aan het adres van bestuurders vergrootten de onrusten. Hadden burgers het recht om in te gaan tegen de wil van de stadsbestuurders? Waren er limieten op wat ze mochten zeggen, en zo ja welke? Door deze vragen te beantwoorden toont Liddy aan dat al lang voor de renaissance en het humanisme in Engeland werd gediscussieerd over burgerschap, de invulling van stedelijke macht en het recht op vrije meningsuiting.

Zoals mag blijken uit de studies van Mackillop, Armstrong, Hawes en Liddy, bezaten Angelsaksische steden een rijke, diverse en polyvalente cultuur. Toch is de studie van hun interne politieke tendensen een relatief recent gegeven. Tot voor kort hadden historici weinig aandacht voor Angelsaksische steden, die ze vaak alleen in relatie tot het koningshuis bestudeerden. De relatief lage verstedelijking van dit eiland en het idee dat het – zeker Schotland – een onderontwikkelde economie had, leidden immers tot de historiografische veronderstelling dat deze steden machteloos waren in vergelijking met de vorst. Dat dit onterecht is, blijkt niet alleen uit de rijke interne politieke cultuur van Angelsaksische steden, maar ook uit hun tot op heden te weinig bestudeerde externe interacties.

Zo bewijst Eliza Hartrich, aan de hand van een studie van de interstedelijke politiek, dat laatmiddeleeuwse Engelse steden net zoals hun continentale tegenhangers

6 Claire Hawes, 'The urban community in fifteenth-century Scotland. Language, law and political practice', *Urban History* 44 (2017) 365-380.

7 Christian Liddy, "Sir ye be not kyng." Citizenship and speech in late medieval and early modern England', *The Historical Journal* 60 (2017) 571-596.

een significante invloed uitoefenden op de nationale politiek.⁸ Ze onderzoekt of steden in Engeland in contact stonden met elkaar, en hoe eventuele interacties konden verlopen. Door zich te baseren op methodes uit de sociale wetenschappen, analyseert Hartrich specifiek hoe nieuwe types privileges en de heropleving van oude bepalingen in veertiende-eeuwse charters zich verspreidden. Het voorkomen van dezelfde clausules en de gelijktijdige uitvaardiging van gelijkaardige privileges in de charters van verschillende steden, wijst volgens haar immers op contact tussen deze gemeenschappen. Door ook de historische context te betrekken, toont Hartrich niet alleen het bestaan van Engelse interstedelijke netwerken aan, maar identificeert ze ook hun belangrijkste spelers, informatiekanalen en invloed. Het bundelen van hun economische middelen transformeerde ook Engelse steden in machtige politieke spelers.

Christopher W. Close demonstreert dan weer de meerwaarde van een interstedelijk perspectief buiten de Angelsaksische ruimte.⁹ In tegenstelling tot eerdere studies plaatst Close niet de werking van interne bureaucratische instellingen, maar politieke allianties tussen stadstaten en prinselijke staten van het Heilig Roomse Rijk centraal. Hierdoor zet hij vraagtekens bij de huidige consensus over de vorming van moderne staten. Sinds Charles Tilly gaan vele historici ervan uit dat alleen territoriale heersers de kosten van moderne oorlogsvoering konden dragen, waardoor de stedelijke macht vanaf de zestiende en zeventiende eeuw gradueel afnam en de staatsvorming begon.¹⁰ Close betoogt echter het tegengestelde, ook al waren steden niet altijd de centrale spelers in vroegmoderne oorlogen en allianties, toch vergrootte hun invloed ook doorheen deze periode en dat juist door de stijgende oorlogskosten. De hogere kosten maakten territoriale heren immers steeds afhankelijker van het economisch kapitaal van steden, die door het onthouden van fondsen de loop van een oorlog bepaalden.

Vanuit een meer sociale invalshoek zoekt Marta Gravela een verklaring voor de transformatie van de Turijnse politieke elite.¹¹ De oude, voornamelijk adellijke families in het stadsbestuur maakten aan het einde van de middeleeuwen plaats voor juristen, handelaren en bankiers, die niet in de stad waren geworteld. Dit vernieuwingsproces werd niet zozeer gedreven door politieke en economische omstandigheden, maar door familiale strategieën gericht op het veiligstellen van de maatschappelijke positie. Als gevolg van keuzes om de integriteit van het patrimonium te bewaren nam het risico van het uitsterven van geslachten toe, wat de weg vrijmaakte voor nieuwkomers.

Ook de politieke invloed van die stadsbewoners die geen of weinig formele politieke macht hadden blijft een dankbaar thema. Fiona Williamson bepleit in haar artikel het belang voor nauwgezette analyses van provinciale verkiezingen.¹² Het is jammer dat ze de betekenis van James C. Scotts 'politics of everyday' gelijkstelt aan het bekleden van lokale politieke ambten, terwijl het hier eerder gaat om politieke handelingen

8 Eliza Hartrich, 'Charters and inter-urban networks. England, 1439-1449', *The English Historical Review* 132 (2017) 219-249.

9 Christopher W. Close, 'City-States, princely states, and warfare. Corporate alliance and state formation in the Holy Roman Empire (1540-1610)', *European History Quarterly* 47 (2017) 205-228.

10 Charles Tilly, *Coercion, capital and the European states, A.D. 990-1990* (Cambridge 1990).

11 Marta Gravela, 'The primacy of patrimony. Kinship strategies of the political elite of Turin in the late Middle Ages (1340-1490)', *Continuity and Change* 32 (2017) 293-321.

12 Fiona Williamson, 'When "commoners were made slaves by the magistrates". The 1627 election and political culture in Norwich', *Journal of Urban History* 43 (2017) 3-17.

buiten de institutionele kaders. Die invalshoek is nadrukkelijk wel gekozen door Jelle Haemers en Chanelle Delameillieure.¹³ Aan de hand van drie casestudies, met name Antwerpen, Leuven en Mechelen, laten zij zien dat vrouwen niet onderdeden voor mannen in het formuleren en uiten van subversieve ideeën. Daarmee breekt hun artikel een lans voor het herwaarderen van de rol van vrouwen in vormen van middeleeuws verzet.

James Brophy onderzocht een andere vorm van subversiviteit, namelijk de cruciale rol van boekwinkels in het verspreiden van verboden gedachtengoed en als locaties van stedelijke politieke activiteiten in negentiende-eeuws Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland.¹⁴ Hij pleit voor meer aandacht voor de alledaagse praktijk en ritmes van 'urban liberals' en de manier waarop (de bekende) locaties als het theater, café, bibliotheek en de boekwinkel een rol speelden in het creëren van een politieke gemeenschap. Zijn oproep sluit mooi aan bij de artikelen in het themanummer 'Civil Society'.¹⁵ Traditioneel wordt de opkomst van een *civil society*, organisaties en netwerken als intermediair tussen burgers en overheid, geplaatst in de achttiende eeuw en sterk verbonden met de opkomst van de secularisatie en de Verlichting. De samenstellers van dit themanummer, Maarten Van Dijck, Bert De Munck en Nicholas Terpstra, pleiten daarentegen voor een langetermijnperspectief, waarbij de opkomst van dergelijke organisatievormen gekoppeld wordt aan de christelijke stedelijke samenlevingen in de late Middeleeuwen. Het themanummer bevat dan ook artikelen over de rol van gilden (Bert De Munck), religieuze organisaties in achttiende-eeuws Milaan en Parijs (David Garrioch), de band tussen verenigingsleven en lokale politiek in negentiende-eeuws Den Haag (Jan Hein Furnée) en een vergelijking tussen de Spaanse Nederlanden en de Nederlandse Republiek in de vroegmoderne tijd (Maarten Van Dijck).

Stedelijke handelaars, gilden en kleinhandel

Aan de hand van een analyse van zes havensteden in laatmiddeleeuws Sussex stelt Ben Jervis het bestaande beeld van stedelijke bloei en verval ter discussie.¹⁶ Zijn archeologische onderzoek wijst op gelijktijdige processen van verandering, transformatie en continuïteit in bewoning, bebouwing en materiële cultuur. Jervis begrijpt steden dan ook als 'assemblages' van sociale ruimten. Vanuit dit boeiende theoretisch perspectief verklaart hij waarom aspecten van het stedelijke leven – bijvoorbeeld handel of visserij – herstructureren van stedelijke systemen differentieel overleefden.¹⁷

De metropool Brugge staat centraal in de bijdrage van Andrew Brown, die zich afvraagt waarom uitheemse kooplieden hier in de late middeleeuwen collectief aan-

13 Jelle Haemers en Chanelle Delameillieure, 'Women and contentious speech in fifteenth-century Brabant', *Continuity and Change* 32 (2017) 323-347.

14 James M. Brophy, 'Bookshops, forbidden print and urban political culture in Central Europe, 1800-1850', *German History* 35 (2017) 403-430.

15 *Social Science History* 41:1 (2017), special issue 'European civil society' geredigeerd door Maarten Van Dijck, Bert De Munck en Nicholas Terpstra.

16 Ben Jervis, 'Assessing urban fortunes in six late medieval ports. An archaeological application of assemblage theory', *Urban History* 44 (2017) 2-26.

17 Assemblage-theorie en het aanverwante actor-netwerk perspectief stond ook centraal in de hier niet besproken special issue in *Urban History* 44:1 (2017) 110-154, onder redactie van Simon Gunn en Bert De Munck. Die laatste publiceerde ook: B. De Munck, 'Disassembling the city. A historical and an epistemological view on the agency of cities', *Journal of Urban History* 5 (2017) 811-829.

geduid werden als ‘naties’.¹⁸ Hij gaat na hoe handelaren afkomstig van het Iberisch schiereiland hun identiteit articuleerden door religieuze praktijken en hoe de relatie tot de stad bepaald werd door bijvoorbeeld burgerschap. Brown concludeert dat de handelaren en de stad Brugge om strategische redenen afwisselend deze collectieve identiteit (die de interne verdeeldheid tussen Castilianen en Basken niet kon maskeren), dan wel de verbondenheid tussen stad en naties, benadrukten.

Het gildewezen was een van de centrale, organiserende instellingen in de pre-industriële stad, en kende tijdens de late middeleeuwen in de steden van de Lage Landen – maar ook elders in Noordwest-Europa – een krachtige evolutie. Dit was niet alleen het resultaat van een sterke economische ontwikkeling, maar ook van een relatief zwak heerlijk gezag. Mede hierdoor konden de gilden een aanzienlijke politieke en ideologische invloed verwerven. Jan Dumolyn laat zien hoe vanaf de veertiende eeuw door toedoen van de gilden nadrukkelijk een positieve arbeidsethiek – met een gevoel van kwaliteit en eerlijkheid – verspreid werd. Tegenover eerlijke arbeid en volgehouden kwaliteit diende een redelijk bestaan te staan. Een diepere analyse van de gilde-ideologie laat zien hoe de gilden in het stedelijk verband de idee van solidariteit, broederschap en onderlinge hulp diep deden postvatten, ook al gaven rijke gildemeesters er niet veel blijk van dit ten opzichte van arme meesters en knechten in concrete daden te willen omzetten. ‘Solidariteit’ werd door hen eerder als ideologisch concept gebruikt om het gedrag van de armeren in de gilden te controleren.¹⁹

De stedelijke gilden in Europa hebben door hun ontwikkeld leerlingensysteem een zeer belangrijke economische rol gespeeld bij het doorgeven van kennis en vaardigheden tussen de generaties. Bij die als vanzelfsprekend ervaren opbouw van stedelijk *human capital* worden echter ook vragen gesteld: manipuleerden, bijvoorbeeld, de gildemeesters hun leerlingen met behulp van ‘leerlingencontracten’ die de toegang tot het gilde beperkten en al te lange leerperioden verplicht stelden? Andrea Caracausi laat aan de hand van zestiende- en zeventiende-eeuwse rechterlijke uitspraken voor Italiaanse steden zien dat de meeste klachten gingen over ‘opportunisten’ van de leerlingen, namelijk het voortijdig verlaten van de meester voor een andere die betere condities gaf. Het hof bleek niet rigide aan de contracten vast te houden en bleek genegen wijzigingen te accepteren zodat verbetering van de leeromgeving plaats vond, zoals bijvoorbeeld betere betaling naargelang de vorderingen van de leerling of vertrek naar een andere meester, mits terugbetaling van de al gemaakte opleidingskosten.²⁰

Volgens Ruben Schalk bestonden conflicten over het switchen tussen leermeesters in het achttiende- en negentiende-eeuwse Holland, meer in het bijzonder in Leiden en Utrecht, nauwelijks of niet. Dit weten we dankzij de administratie van de stedelijke weeshuizen die zorg droegen voor een adequate opleiding van hun pupillen en die namens hen leerlingencontracten met meesters afsloten. Vele carrières van de leerlingen laten – soms meerdere – wisselingen zien. Hierdoor kon het verdiende loon gelijke tred houden met de opgebouwde vaardigheden en kennis. Door de onzekerheid over

18 Andrew Brown, ‘Cities, nations and divine service. Identifying Spanish merchants in late medieval Bruges’, *Urban History* 44 (2017) 166-187.

19 Jan Dumolyn, “‘I thought of it at work, in Ostend.’ Urban artisan labour and guild ideology in the later medieval Low Countries”, *International Review of Social History* 62 (2017) 389-419.

20 Andrea Caracausi, ‘A reassessment of the role of guild courts in disputes over apprenticeship contracts. A case study from early modern Italy’, *Continuity and Change* 32 (2017) 85-114.

het aanblijven van de leerling hanteerden de meesters een combinatie van werken en opleiding.²¹

Ruben Schalk, Patrick Wallis, Clare Crowston and Claire Lemerrier combineerden hun bevindingen betreffende het leerlingensysteem in het laat zeventiende- en achttiende-eeuwse Amsterdam, Leiden, Shrewsbury en Lyon. Startende leerlingen bleken in 20 tot 40 procent van de gevallen een voortijdig einde te maken aan het contract met de meester. Had dit een negatief effect op het leerlingensysteem? De auteurs concluderen van niet en wijzen erop dat er in veel gevallen sprake was van een tijdelijke onderbreking of een overgang naar een andere meester. Verreweg de meeste leerlingen werden knecht, en een kwart tenslotte meester, waarbij de lokaal gewortelde leerlingen een voorsprong hadden op buitenstaanders. Het leerlingensysteem vormde een sterk institutioneel gegeven in de stad van de moderne tijd, niet zozeer door strakke reglementering maar juist wegens de door de gilden toegestane flexibiliteit in het aanpassen of beëindigen van de contracten naargelang de wensen van de leerling.²²

Andrea Caracausi bespreekt de positieve en negatieve effecten van gilden op de asymmetrische informatie van enerzijds producenten (die weten hoe een product is gemaakt) en anderzijds consumenten (die bepaalde kwaliteiten wensen of voorkeuren hebben). In de context van het zeventiende-eeuwse Padua blijkt dat de gilden betrekkelijk weinig werkten met kwaliteitsgaranties waaraan streng de hand werd gehouden. Experimenteren was toegestaan en de afnemers, die verschillende voorkeuren hadden, kwamen door contact met de producenten aan de nodige productinformatie. Werden echter nieuwe kwaliteitsgaranties ingevoerd, dan blijkt dat hiermee vaak de eenzijdige belangen van het gilde of bepaalde producenten of *insiders* werden gediend, en dat de afnemers aan het kortste eind trokken.²³

Giften ter opluistering van de stedelijke gildehuizen in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Londen, werden onderzocht door Jasmine Kilburn-Toppin. Zij vormden een belangrijke manier voor de donoren om erkend en met naam en toenaam onthouden te worden. Veel giften waren onderdeel van de toelating tot het gilde, en waren bedoeld voor de versiering van de kamers van het gildehuis en van de tafels tijdens feestelijke maaltijden. De geschenken voorwerpen zoals wandversieringen, meubelen, kisten, servies en bestek waren voorzien van inscripties met vermelding van namen, merken, wapens, data, festiviteiten en spreuken. De Reformatie bracht in deze cultuur weinig verandering, hoewel sommige devotionele giften voortaan als ongepast werden beschouwd en werden verwijderd, evenals objecten die vroegen om te bidden voor overleden gildebreeders en hun familie.²⁴

Niet enkel groothandel en het ambachtswezen, maar ook het vaak informele reilen en zeilen en de vele mutaties aan de onderkant van de stedelijke handel in consumptiewaren, werden besproken in tal van bijdragen. Kate Kelsey Staples zoomt zo ander-

21 Ruben Schalk, 'From orphan to artisan. Apprenticeship careers and contract enforcement in The Netherlands before and after the guild abolition', *The Economic History Review* 70 (2017) 730-757.

22 Ruben Schalk, Patrick Wallis, Clare Crowston en Claire Lemerrier, 'Failure or flexibility? Apprenticeship training in premodern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 48 (2017) 131-158.

23 Andrea Caracausi, 'Information asymmetries and craft guilds in pre-modern markets. Evidence from Italian proto-industry', *The Economic History Review* 70 (2017) 397-422.

24 Jasmine Kilburn-Toppin, 'Gifting cultures and artisanal guilds in sixteenth- and early seventeenth-century London', *Historical Journal* 60 (2017) 865-87.

maal in op misschien wel één van de meest besproken plekken in middeleeuws Parijs, namelijk *Les Halles*. Ze heeft echter oog voor het minder bestudeerde, en in elk geval minder begrepen ambacht van de kleinhandelaars die daar actief waren, de *fripiers* en *fripières* of handelaars in oude kleren en andere tweedehandsspullen.²⁵ Haar onderzoeksfocus sluit zo aan bij ander recent onderzoek dat de scheidingslijnen aftast van informele en soms illegale stedelijke kleinhandel in het verleden. De auteur van dit artikel komt in elk geval tot de bevinding dat de tweedehandsverkopers minder marginale en criminele figuren waren dan een eerste lezing van juridische bronnen zou doen vermoeden. Eerder bleek het om een sterk sociaal gestratificeerde groep te gaan, waarbij de meer criminele elementen reputatieschade toebrachten aan een gelaagde en vaak vitale economische sector binnen de Parijse stedelijke economie.

In het artikel van Craig Koslofsky duikt een andere veelbesproken plaats in de Parijse stedelijke economie op, het zeventiende- en achttiende-eeuwse ‘café’ als innovatieve locus van koffieverkoop en -verbruik.²⁶ Op basis van hoofdzakelijk ooggetuigenverslagen van vroegmoderne reizigers volgt het artikel de opkomst en verspreiding van koffieconsumptie in de ‘Lichtstad’, waarbij enkele oude misverstanden hierover vakkundig worden ontkracht. Het Parijse café verschijnt opnieuw – uiteraard – als veel besproken ruimte binnen een zich ontluikende, achttiende-eeuwse publieke sfeer, al biedt de auteur tegelijk ook verfrissende nieuwe inzichten en nuances. Het Parijse café bleef een eerder elitaire, zelfs aristocratisch ingerichte plaats waar zien en gezien worden, en processen van sociale exclusie belangrijker waren dan de veel besproken openheid en het ‘publiek debat’ geassocieerd met het koffiehuis in Engelse en Duitse steden.

Kleinhandel evolueerde lange tijd volgens lijnen van continuïteit, maar op het einde van de negentiende eeuw, en in de eerste decennia van de twintigste eeuw, deed ook de moderniteit – de veel besproken *retail revolution* – zich hier voelen. In een themanummer in *History of Retailing and Consumption* 3:2 (2017) wordt daarbij ingezoomd op wijzigingen in stedelijke distributiemechanismen op het Iberisch schiereiland. In de inleiding beschouwen Daniel Alves en Jonathan Morris de veranderingen in het distributiewezen als belangrijke indicators van bredere sociale en stedelijke dynamieken.²⁷ De groei in winkels, mutaties in ruimtelijke ordening van het winkellandschap, en bredere transformaties in de socio-politieke rol van kleinhandelaars en de wijze waarop ze omgingen met consumptieveranderingen, worden daarbij achtereenvolgens onderzocht in vier afzonderlijke bijdragen voor respectievelijk Barcelona, Bilbao, La Coruña en Lissabon. Los van dit themanummer publiceerde Santiago de Miguel Salanova in hetzelfde tijdschrift ook een bijdrage rond de commerciële activiteit in Madrid in dezelfde periode.²⁸ In hun geheel bieden al deze artikels een fascinerende spiegelvertelling rond de meer gekende ontwikkelingen in consumptie en distributie in Noord-

25 Kate Kelsey Staples, ‘Con-artists or entrepreneurs? Frippers and market space in thirteenth- and fourteenth-century Paris’, *Journal of Medieval History* 43 (2017) 228-254.

26 Craig Koslofsky, ‘Parisian cafés in European perspective. Contexts of consumption, 1660-1730’, *French History* 31 (2017) 39-62.

27 Daniel Alves en Jonathan Morris, ‘The evolution of the retail trade sector in Iberian cities from the nineteenth century to the Second World War’, *History of Retailing and Consumption* 3 (2017) 71-86.

28 Santiago de Miguel Salanova, ‘Changes and continuities in Madrid’s commercial activity, 1880-1930’, *History of Retailing and Consumption* 3 (2017) 201-222.

west-Europa. In tegenstelling tot die laatste regio, bleven kleinhandelontwikkelingen in het zuiden van Europe lange tijd onderbelicht en onderbestudeerd. En dat is jammer, want het Iberisch schiereiland stond zeker niet stil: ook daar zagen op het einde van de negentiende eeuw *shopping passages* en *departement stores* het licht en werden ze even druk becommentarieerd als in meer gekende steden als Parijs en Londen. Een constante overal bleek vernieuwing, die inspeelde op een steeds snellere en internationaal geconnecteerde consumptiemaatschappij, en een stijgende noodzaak om aan een groeiende bevolking voedsel te voorzien.

Arbeidsmarkten en arbeidersbeweging

In de zeventiende-eeuwse stedelijke wereld zonder sociale zekerheid was het voor losse arbeiders niet eenvoudig de arbeidsvoorziening in beroepen met grote seizoenschommelingen en tijdelijke werkloosheidsgolven in stand te houden. Andy Burn onderzoekt het arbeidssysteem van de transportarbeiders in de kolenhandel in de haven van Newcastle upon Tyne. Het verplaatste kolenvolume bleek een belangrijk aanknooppunt om het gemiddeld jaarinkomen in geld en natura te schatten. Het werk was zwaar, in de loop van de zeventiende eeuw steeds beter betaald – beduidend meer dan in de bouwsector – maar erg onregelmatig. Het weer, oorlogsomstandigheden, en slapte of crises in de kolenhandel konden leiden tot vraaguitval. De perioden van werkloosheid opvangen door te sparen, door het doen van andere arbeid of door ondersteuning bood weinig soelaas. De werkgevers ontwikkelden daarom een systeem van kredieten en loonvoorschotten waardoor hun arbeiders geen honger hoefden te lijden in de winter, maar tevens aan hen gebonden waren om bij het aantrekken van de kolenhandel ingezet te kunnen worden.²⁹

De ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de moderne periode is een onderwerp dat vanuit verschillende invalshoeken wordt belicht. De groei van Bilbao kwam aan het begin van de twintigste eeuw bijvoorbeeld tot uitdrukking in een snelle expansie van de tertiaire sector, die in 1930 ongeveer op gelijke voet stond met de industriële sector. José María Beascochea, Susana Serrano-Abad en Arantza Pareja-Alonso laten aan de hand van nieuwe brononderzoek zien dat vrouwen profiteerden van deze ontwikkeling; daarnaast besteden ze aandacht aan de ruimtelijke gevolgen van de economische en demografische groei.³⁰

Een drietal artikelen heeft specifiek betrekking op de arbeidsmarkt voor bedienden in uiteenlopende perioden en regio's. Yuriy Voloshyn levert een bijdrage over een vrij onbekende casus, namelijk bedienden in steden in het achttiende-eeuwse Kozakken-Hetmanaat (centraal-Oekraïne).³¹ Aan de hand van een volkstelling- en biechtregister uit de periode 1765-1775 brengt hij de omvang, structuur en karakteristieken van de dienstboden in kaart, een zeer diverse sociale groep die ongeveer twintig procent van de stedelijke bevolking omvatte. De bijdrage van Henrique Espada Lima en Fabiane Popinigis vergelijkt de maatschappelijke positie van dienstmeisjes en klerken

29 Andy Burn, 'Seasonal work and welfare in an early industrial town. Newcastle upon Tyne, 1600-1700', *Continuity and Change* 32 (2017) 157-182.

30 José María Beascochea, Susana Serrano-Abad en Arantza Pareja-Alonso, 'New actors in a modern services sector. The city of Bilbao (1900-1930)', *History of Retailing and Consumption* 3 (2017) 102-119.

31 Yuriy Voloshyn, 'Servants in the Hetmanate cities. The case of Poltava city during the 1760-1770s', *Journal of Family History* 42 (2017) 369-380.

in de Braziliaanse stad Rio de Janeiro.³² Wederom is de analyse gebaseerd op een specifieke bron: juridische verslagen van werknemers die onbetaald loon opeisten (1830-1880). In deze periode werden vrouwelijke arbeiders in toenemende mate uitgesloten van de publieke ruimte en politiek, waardoor zij vooral huishoudelijk werk verrichtten en weinig erkenning kregen voor hun werkzaamheden. Quentin Outram, tot slot, kiest een andere invalshoek door de vraag naar inwonend huishoudpersoneel in Londen in het jaar 1901 nader te bepalen.³³ Hij stelt vast dat de hoogte van het inkomen, de samenstelling van het huishouden en, zij het in mindere mate, persoonlijke voorkeuren bepaalden of huishoudens uit de middenklasse zich een dienstbode konden veroorloven.

In de periode 1906-1920 lijkt de arbeidersbeweging in Brazilië te bestaan uit enerzijds de revolutionaire syndicalisten, zeer te vinden voor directe actie, en anderzijds de reformistische arbeidersbeweging die stakingen zoveel mogelijk trachtte te vermijden. Hoewel deze indeling de charme van de duidelijkheid heeft en veel gebruikt wordt, voert Claudio Batalha aan de hand van Rio de Janeiro argumenten aan voor een meer genuanceerde kijk. Ondanks de verbale confrontatie en strijd over de koers van de vakbeweging hadden beide stromingen overeenkomende manieren van optreden en tot op zekere hoogte ook een gemeenschappelijke cultuur. Het feit dat er in de gemeenteraad van Rio de Janeiro een oppositie vanuit de middenklasse bestond die bereid was tot samenwerking met vertegenwoordigers van de arbeiders speelde hierin mee. Voor velen die het revolutionair anarchisme beleden, ging het niet om een principiële zaak maar om een vorm van actie die te gebruiken was als de kansen gunstig waren.³⁴

Lokaal onderzoek naar het verband tussen de vakbeweging en buurtverenigingen in het na-oorlogse Sao Paulo (1945-1964) brengt Paulo Fontes bij organisaties zoals de *Sociedades Amigos de Bairro* (SAB). Deze waren gebaseerd op sterke sociale netwerken in de nieuw ontstane perifere arbeiderswijken van de stad, hadden een sterk gevoel van autonomie, en droegen in hoge mate bij tot staatsvorming op lokaal niveau. De taal van de specifieke rechten waarover de arbeider en burger dienden te beschikken werd door hun politiek optreden sterk bevorderd. Zij hadden als politiek pluralistische organisaties een niet te onderschatten invloed op de verkiezingsthema's – zoals verbetering van de lokale infrastructuur van wegen, transport en nutsvoorzieningen – en op de uitslagen van verkiezingen. Dit soort lokaal verenigingsleven stond naast de klassieke stedelijke vakbeweging met de daarmee verbonden politieke partijen. De enorme verkiezingswinst van hun burgemeesterskandidaat Jânio Quadros in 1953 betekende dat geen lokale politiek meer bedreven kon worden zonder rekening te houden met de SAB's. Het hieruit voortvloeiende zelfbewustzijn versterkte op zijn beurt de wil van de vakbeweging om door stakingen te komen tot verbeteringen in het bedrijfsleven. Het blijvend wantrouwen ten opzichte van het stadsbestuur leidde ertoe dat onder impuls

32 Henrique Espada Lima en Fabiane Popinigi, 'Maids, clerks, and the shifting landscape of labor relations in Rio de Janeiro, 1830s-1880s', *International Review of Social History* 62 (2017) 45-73, special issue 25: 'Brazilian labour history: new perspectives in global context'.

33 Quentin Outram, 'The demand for residential domestic service in the London of 1901', *The Economic History Review* 70 (2017) 893-918.

34 Claudio Batalha, 'Revolutionary syndicalism and reformism in Rio de Janeiro's labour movement (1906-1920)', *International Review of Social History* 62 (2017) 75-103.

van de SAB's zeventien wijken autonoom wilden worden, doch door massale tegenwerking slaagde alleen Osasco hierin in 1962.³⁵

Stedelijke lonen en ongelijkheid

Ulrich Pfister brengt een nieuwe serie reële lonen van ongeschoolde arbeiders in vroegmoderne Duitse steden bijeen op basis van lokale gegevens over prijzen (twaalf steden) en lonen (achtstien steden).³⁶ De analyse van de gegevens toont niet alleen verschillen tussen de Duitse steden en schommelingen door de tijd heen aan, maar laat tevens zien dat loonontwikkelingen binnen Europa gevarieerder waren, waarbij het Duitse traject een middenweg vormde tussen de ontwikkelingen in Engeland en Italië.

Twee bijdragen hebben betrekking op de sociale topografie van Londen. Andrew Wareham werpt opnieuw een blik op het haardstedengeld van de stad in het jaar van de grote brand.³⁷ Met kritisch gebruik van aanvullende gegevens slaagt hij erin om een completer beeld te geven van de vermogensongelijkheid in Londen, waaruit hij verrassend concludeert dat de sociale geografie van de Engelse hoofdstad in deze periode in brede zin overeenstemt met Gideon Sjobergs ruimtelijk stratificatiemodel van de pre-industriële stad. De tweede bijdrage van Stephen Daniels heeft een cartografische insteek.³⁸ Daniels brengt de productie, betekenis en marketing van een kaart van Noord-Londen (Borough of St Marylebone), die cartograaf Jon Britton vervaardigde na een herziening van het kiesstelsel in 1832, in beeld.

De effecten van migratie en verstedelijking op sociaaleconomische ongelijkheid onderzoeken Susan H. Leonard, Christopher Robinson en Douglas L. Anderton, aan de hand van twee plaatsen in Massachusetts: Holyoke en Northampton.³⁹ Een analyse van de beroepen en het vermogen van de mannelijke inwoners bevestigt de theoretische veronderstelling dat sociale verschillen afvlakken door snelle demografische en economische groei, al ontstonden er ook nieuwe vormen van economische ongelijkheid, waarbij de nieuwste migrantengroepen – met name in de snelgroeiende industriestad Holyoke – in het nadeel waren.

Anne Kurr vergelijkt eveneens twee steden in haar onderzoek naar de vorming van rijke stadswijken.⁴⁰ In de negentiende-eeuwse, burgerlijke villawijken Harvestehude en Beaux Quartiers versnelde in het derde kwart van de twintigste eeuw het proces van sociale segregatie door hun aantrekkingskracht op vermogenden, waardoor vastgoedprijzen verder stegen. De wijken kregen tevens een homogeen sociaal karakter, waardoor er sociaal-culturele barrières – aangeduid als klassegrenzen in de Franse historiografie – ontstonden die de segregatie versterkten.

35 Paulo Fontes, 'The local and the global. Neighborhoods, workers and associations in São Paulo (1945-1964)', *International Review of Social History* 62 (2017) 191-216.

36 Ulrich Pfister, 'The timing and pattern of real wage divergence in pre-industrial Europe. Evidence from Germany, c. 1500-1850', *The Economic History Review* 70 (2017) 701-729.

37 Andrew Wareham, 'The unpopularity of the hearth tax and the social geography of London in 1666', *The Economic History Review* 70 (2017) 452-482.

38 Stephen Daniels, 'Mapping the metropolis in an age of reform. Jon Britton's London topography, 1820-1840', *Journal of Historical Geography* 56 (2017) 61-82.

39 Susan H. Leonard, Christopher Robinson en Douglas L. Anderton, 'Immigration, occupation, and inequality in emergent nineteenth-century New England cities', *Social Science History* 41 (2017) 645-671.

40 Anne Kurr, 'Die "gute Adresse" – reiche Stadtviertel in Paris und Hamburg von den 1950er bis 1980er Jahren', *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 13-29.

Sterfte en ziekte

Waar mensen zijn, is ziekte en dood. Dit geldt voor het platteland niet minder dan voor de stad, maar de specifieke ruimtelijke context kan een bepalende rol spelen. Zoals verschillende studies laten zien heeft de stad op verschillende manieren invloed op het voorkomen en de aanpak van mogelijke gezondheidsrisico's en ziektes. Simon Szreter was in de gelegenheid om voor een relatief vroege periode een schatting te geven van het percentage van de bevolking dat voor het 35^e levensjaar met syfilis geïnfecteerd raakte.⁴¹ Door de registers van de *Chester Infirmary* te combineren met de census van de stad uit 1774, laat Szreter zien dat de infectieratio voor syfilis aanzienlijk verschilde tussen stad en platteland. In het laatste geval lag deze namelijk bijna negen keer lager (ca. 8 versus 0,93 procent). Omdat de primaire aandacht in het artikel uitgaat naar de beschrijving van de resultaten, blijft er weinig aandacht voor een verklaring voor deze verschillen, al wijst Szreter wel op de invloed van aanwezige medische infrastructuur in de stad waardoor de detectie van de ziekte daar hoger was dan op het platteland.

Ook bij Siobhan Hearne staat syfilis centraal.⁴² Zij onderzoekt de omgang van de Sovjetautoriteiten met de ziekte in de havenstad Sevastopol, en stelt dat deze niet los kan worden gezien van de pogingen van de jonge staat om ingrepen in het privéleven van haar onderdanen te legitimeren. Daarbij richtten de autoriteiten zich zowel op zeelieden, bijvoorbeeld door verplicht te stellen dat zij zich na elk seksueel contact bij de dokter moesten melden voor profylactische zorg, als op de prostituees. Deze werden op twee manieren geframed: *of* als slachtoffer van het klassensysteem, *of* als vijand van de staat die gericht de troepen verzwakte door ze te infecteren. Met het reguleren van de prostitutie ging ook een herindeling van de stedelijke ruimte gepaard, onder andere door het invoeren van straatverlichting en aanpak van het boulevardgebied. Door de aanpak van syfilis en prostitutie konden de Sovjets dus zowel over de stad als over het privéleven van haar onderdanen autoriteit claimen.

Dat steden geenszins homogene ruimtes zijn, blijkt maar weer uit het onderzoek Ciara Breathnach en Brian Gurrin. Ierse steden, en met name Dublin, kenden aan het eind van de negentiende eeuw een relatief hoge kindersterfte. Eerdere studies hebben alleen gebruik gemaakt van geaggregeerde data, waardoor locatie-specifieke trends op stedelijke microniveau buiten zicht blijven. Breathnach en Gurrin tonen door gebruik van nieuwe bronnen de kindersterfte aan op districtsniveau.⁴³ Daaruit blijkt dat de zuidelijke stadsdelen consequent hogere kindersterfte kenden dan de noordelijke, niet-tegenstaande deze over het algemeen wat welvarender waren. De auteurs stellen dat er, naast andere factoren als slechte watervoorziening en overbevolking, met name een sterke relatie was tussen de locatie van het werkhuis en de hoogte van de kindersterfte. Wanneer een infectieziekte (en de daarmee vaak gepaard gaande hoge kindersterfte) eenmaal in een dergelijke instelling uitbrak, was de verspreiding over de kwetsbare bevolking in de nabijheid van het werkhuis vaak een feit.

Cholera is misschien wel de meest kenmerkende ziekte van de negentiende eeuw,

41 Simon Szreter, 'Treatment rates for the pox in early modern England. A comparative estimate of the prevalence of syphilis in the city of Chester and its rural vicinity in the 1770s', *Continuity and Change* 32 (2017) 183-223.

42 Siobhan Haerne, 'The "black spot" on the Crimea. Venereal diseases in the Black Sea fleet in the 1920s', *Social History* 42 (2017) 181-204.

43 Ciara Breathnach en Brian Gurrin, 'A tale of two cities. Infant mortality and cause of infant death, Dublin, 1864-1910', *Urban History* 44 (2017) 647-677.

toen almaar uitbreidende steden met slechte hygiëne met uitbraken van deze ziekte geconfronteerd werden. Niet zelden gingen deze gepaard met oproeren waarbij de bevolking zich tegen de plaatselijke elite richtte. Samuel Kline Cohn Jr. stelt dat deze opstanden door historici te vaak alleen binnen een nationale context zijn bestudeerd.⁴⁴ Daardoor is er te weinig oog voor de gelijkenissen tussen deze stedelijke opstanden in Amerika, Rusland en Europa. Met name de reactie van de stedelijke bevolking in de verschillende landen op de epidemieën van 1830 leken sterk op elkaar en worden door Cohn Jr. als een uiting van klassenstrijd geanalyseerd. In de daaropvolgende epidemieën namen de opstanden in intensiteit af en waren ze vaak niet langer gericht tegen de elite, behalve in Italië en Rusland waar deze kenmerken nog lang standhielden. Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe deze opstanden in een langere geschiedenis van stedelijke protestgeschiedenis passen.

Stedelijke veranderingsprocessen hebben niet alleen invloed op de aanwezigheid van ziektes, maar ook op de manier waarop het menselijk lichaam, en dan met name het gezicht, wordt waargenomen. Kathryn Woods benadrukt hoe in achttiende-eeuws London, een stad met een hoge graad van sociale en geografische mobiliteit, traditionele kenmerken om iemands rang en stand te kunnen duiden niet langer betrouwbaar waren.⁴⁵ Stedelingen gingen op zoek naar andere manieren om iemands identiteit vast te kunnen stellen, waarbij het gezicht ‘lezen’ steeds belangrijker werd. Hoe dit dan precies moest, werd gecommuniceerd in verschillende stedelijke tijdschriften en andere literatuur die zich richtte op een nieuwe cultuur van ‘politeness’.

Prostitutie, armoede en crisis

De stad en prostitutie zijn van oudsher sterk met elkaar verweven. De stad is vaak tegelijkertijd een plek van sterke (overheids-)controle, als ook van relatieve vrijheid en anonimiteit die prostitutie juist faciliteert. Toch is er volgens de redacteurs van het themanummer in *Histoire Urbaine* 49:2 (2017) over stedelijke prostitutie van de veertiende tot de eenentwintigste eeuw nog maar weinig aandacht geweest voor de ruimtelijke context waarbinnen prostitutie plaats vond, omdat het vaak als een ahistorisch en natuurlijk fenomeen wordt beschouwd. De verschillende bijdragen aan het themanummer stellen dan ook de locatie van prostitutie centraal in hun onderzoek. Dit levert interessante inzichten op.

Net als vele andere middeleeuwse steden had Toulouse een gemeentelijk bordeel. De overheid zag het als een belangrijk onderdeel van de publieke infrastructuur van de stad en het recht op uitbaten werd elk jaar per opbieding gedaan. In 1525/1526 moest er een nieuw bordeel gebouwd worden, naar aanleiding waarvan er discussie ontstond over de plek waar deze moest komen.⁴⁶ Het bordeel wordt uiteindelijk midden in een burgerlijke wijk geplaatst en niet in de buurt van de kerk of de oude locatie vlakbij het universiteitskwartier. Dit is volgens Agathe Roby echter geen teken van acceptatie van prostitutie maar een teken van marginalisering doordat de prostituees op één plek

44 Samuel Kline Cohn Jr., ‘Cholera revolts. A class struggle we may not like’, *Social History* 42 (2017) 162-180.

45 Kathryn Woods, ‘Facing identity in a “faceless” society. Physiognomy, facial appearance and identity perception in eighteenth-century London’, *Cultural and Social History* 14 (2017) 137-153.

46 Agathe Roby, ‘De la Grande Abbaye au Château Vert. L’installation d’un nouveau bordel municipal à Toulouse au xviie siècle’, *Histoire Urbaine* 49:2 (2017) 17-35.

werden geconcentreerd, in een gebouw met hoge muren en geïsoleerde uitgangen. Dit bevorderde de controle *en* marginalisering van een beroep dat in de komende decennia steeds minder als een vanzelfsprekend onderdeel van de stedelijke infrastructuur zou worden gezien.

Andere bijdragen in het themanummer behandelen onder andere prostitutie in een achttiende-eeuwse Garnizoensstad,⁴⁷ in een koloniale context in Hanoi voor de Eerste Wereldoorlog⁴⁸ en in de 'Europese' stad Luxemburg tussen 1990 en 2000 waar verschillende belanghebbenden (stad, staat, Europa) met elkaar concurreren om de regulering van prostitutie.⁴⁹ De casestudies bieden interessante conclusies en vergelijkingsmateriaal voor verder onderzoek. Ze verdienen een grotere inbedding in niet-Franstalige literatuur dan in het themanummer zelf wordt ondernomen.

Christina Schettini schreef een zeer lezenwaardig stuk over de 'Mangue', het Red-Light District in Rio de Janeiro in de jaren 1920.⁵⁰ Ze heeft niet enkel aandacht voor de perceptie van de buurt via de rapportering van de politie en van een onderzoekscommissie van de Verenigde Naties, maar ook voor de 'agency' van de vrouwen, hun omgang met hun job en de ermee verbonden mobiliteit. Bijzonder boeiend is het gedetailleerd uitgewerkte verhaal van Fanny die zich sociaal opwerkte van prostituee tot 'madame' van een aantal zwarte sekswerkers en daarbij mannen betrok, als minnaars en zakenpartners. Niet alleen via politiedossiers, maar vooral via notariële transacties wordt ze in beeld gebracht als een vrouw met 'agency' in een gedepriveerde sociale buurt.

Mobiliteit en armoede kenmerkte ook het leven van de 'linen slaves of Belfast'. Belfast oefende als snelgroeïende textielstad in een sterk ruraal Ierland aantrekkingskracht uit op jonge vrouwen die tegen lage lonen werkten.⁵¹ Op basis van de inschrijvingsregisters van het Armenhuis in de stad, dat de zorgsector vanaf 1838 domineerde, blijkt dat deze jonge, vaak katholieke vrouwen, een bijzonder mobiele groep waren die er kortstondig, maar ook meermaals verbleven. Voor vrouwen aan de rand van de samenleving of op de rand van 'moral decency', zoals ongehuwde moeders of zwangere alleenstaande vrouwen, bood het Armenhuis onderdak en maakte zo deel uit van hun overlevingsstrategie. In de Hospicio in Barcelona in het begin van de negentiende eeuw verbleven eveneens vooral jonge en alleenstaande migranten.⁵² De auteurs weerleggen deels de these dat de verschillen in familiale banden en structuren in Zuid-Europa zouden hebben geleid tot meer informele zorg binnen de familiekring in vergelijking tot Noordwest-Europa. Het Hospicio functioneerde immers niet als substituut van de familie, maar werd ingezet door families om tijdelijke crises te overbruggen en

47 Anne Giraudeau, 'De la rue à la chambre. Une approche spatiale de la prostitution à Grenoble au XVIIIe siècle', *Histoire Urbaine* 49:2 (2017) 37-54.

48 Isabelle Tracol-Huynh, 'Entre ombre et lumière. Lieux et espaces prostitutionnelles à Hanoi pendant la colonisation (1885-1914)', *Histoire Urbaine* 49:2 (2017) 75-96.

49 Sibylla Mayer, 'Endiguer ou déplacer? La gestion urbaine de la prostitution à Luxembourg 1990-2000', *Histoire urbaine* 49:2 (2017) 117-135.

50 Christiana Schettini, 'Between Rio's red-light district and the League of Nations. Immigrants and sex work in 1920s Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 62 (2017) 105-132.

51 Olwen Purdue, 'Surviving the industrial city. The female poor and the workhouse in late nineteenth-century Belfast', *Urban History* 44 (2017) 69-90.

52 Montserrat Carbonell-Esteller en Julie Marfany, 'Gender, life cycle, and family "strategies" among the poor. The Barcelona workhouse, 1762-1805', *The Economic History Review* 70 (2017) 810-836.

toegang tot de arbeidsmarkt van jonge mensen te verzekeren.

Het *Journal of Urban History* wijdt een themanummer aan de herdenking van de ‘Busing Crisis’ in Boston aan de hand van een zestal artikels die voorzien zijn van een heldere inleiding.⁵³ De auteurs tonen aan hoe men door te focussen op het gebruik van schoolbussen, die tot 1974 werden ingezet om kinderen naar gesegregeerde scholen te voeren, de discussie over de dieper onderliggende raciale segregatie in de scholen in Boston uit de weg ging. Ze belichten de historische wortels van deze crisis door in de decennia voordien na te gaan hoe aan de ene zijde studenten en ouders uit de zwarte en Latino gemeenschap zich organiseerden en de raciale ongelijkheid en discriminatie aankaarten, en aan de andere zijde kritisch te bekijken hoe verschillende media de betekenis en de herinnering van de schoolbuscrisis hebben vormgegeven. Het artikel van Noël Wolfe belicht hoe de Northwest Bronx Community and Clergy Coalition, opgericht in 1974, het gemeenschapswerk in de Bronx vanaf 1985 focuste op het crackgebruik in de wijk.⁵⁴ De organisatie gebruikte haar goede reputatie en brede inbedding in diverse groepen in de wijk om aan de ene zijde de jeugd voor te lichten en te beschermen, en aan de andere zijde meer ondersteuning te vragen voor de vervolging en berechting van de drugsdealers.

Ook externe schokgolven kunnen het stedelijke leven onder druk plaatsen. Tan Gang onderzoekt de verschillende functies van schuilkelders in Chongqing dat in de periode 1937-1945 meermaals werd gebombardeerd.⁵⁵ Schuilkelders bestendigden sociale verschillen in de stad, maar functioneerden tegelijkertijd ook als plaatsen van arbeid, contact en ontspanning. Door de collectieve herinnering van de stadsbewoners werden ze ook symbolen van de naoorlogse stad. Anja Nadine Klopfer legt de historische wortels bloot van de keuze van een deel van de bevolking om na de orkaan Katrina toch in New Orleans te blijven.⁵⁶ Niet ongehoorzaamheid of sociale deprivatie, maar een sterk gevoel van lokale identiteit en verbondenheid met de natuurlijke omgeving en de risico’s eraan verbonden zijn ook een bewijs en legitimatie van het recht om in de stad te zijn en er ook te blijven.

Migratie en de stad

Verklaren waarom de ene persoon wel migreert, en de andere deze beslissing niet neemt, is één van de centrale vragen in onderzoek naar het migratieproces. Op basis van de bevolkingsregisters van Madrid tussen 1880 en 1930 wordt het positieve zelfselectieproces van interne migranten die verhuisden naar de Spaanse hoofdstad getoetst.⁵⁷ Dat gebeurt door de invloed te meten van human capital – met name geletterdheid – op hun migratiebeslissingen. Eerdere migratie-ervaring – het effect van familie en kennissen – was belangrijk voor minder geschoolde migranten om over te gaan tot migratie. Ook

⁵³ Matthew Delmont en Jeanne Theoharis (red.), ‘Rethinking the Boston “busing crisis”’, *Journal of Urban History* 2 (2017), met een inleiding door de redacteurs.

⁵⁴ Noël K. Wolfe, ‘Battling crack. A study of the Northwest Bronx community and clergy coalition’s tactics’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 18-32.

⁵⁵ Tan Gang, ‘Living underground. Bomb shelters and daily lives in wartime Chongqing (1937-1945)’, *Journal of Urban History*, 43 (2017) 383-399.

⁵⁶ Anja Nadine Klopfer, ‘Choosing to stay. Hurricane Katrina and the history of claiming place-knowledge in New Orleans’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 115-139.

⁵⁷ Francisco J. Beltran Tapia en Santiago de Miguel Salanova, ‘Migrants’ self-selection in the early stages of modern economic growth, Spain (1880-1930)’, *The Economic History Review* 70 (2017) 101-121.

de kostprijs voor transport zorgde voor een zekere selectiviteit. Raymond Cohn en Simone Wegge stelden gemiddelde maandelijks tarieflijsten samen voor verschillende overzeese bestemmingen (van Australië tot Zuid-Amerika) vanuit een aantal havensteden (voornamelijk Bremen en Hamburg) tussen 1846 en 1857.⁵⁸ Passagierstarieven varieerden afhankelijk van het seizoen, de transportwijze en speciale gebeurtenissen (zoals goudkoorts), maar de te overbruggen afstand bleek de belangrijkste variabele. De meeste passagierstarieven waren daardoor ook te hoog voor ongeschoolde Duitse arbeiders, op bestemmingen aan de Oostkust van Noord-Amerika na.

Naast het migratieproces kreeg de aankomst van migranten in de nieuwe woonplaats veel aandacht. Hun vestigingspatronen en vooral de manier waarop de autoriteiten nieuwkomers identificeerden en controleerden kwamen daarbij aan bod, een thema dat bijzonder relevant is ook vandaag. Salzberg en Judde de Larivière schreven samen een stuk over de identificatie en het verblijfsrecht van nieuwkomers in Venetië tijdens de zestiende eeuw.⁵⁹ De auteurs leggen uit hoe identificatieprocessen van de mobiele bevolking verliepen – waarbij de buurt functioneerde als een ‘cadastre oral’ – en hoe dit alles werd geadmistreerd. Vooral in tijden van politieke en economische crises werd de controle strikter, en werden vreemdelingen op basis van hun etnische en religieuze achtergrond en hun economische competenties onderscheiden. Naama Blatman-Thomas vergelijkt de situatie van inheemse bevolkingsgroepen, respectievelijk de Aboriginals en Palestijnen, in twee ‘settler cities’, respectievelijk Townsville (Noord-Australië) en Karmiel (Israël-Palestina).⁶⁰ Ook al werden deze steden als cultureel en raciaal ‘zuivere’ plaatsten door de kolonistoren gepercipieerd, waren inheemse bevolkingsgroepen voortdurend aanwezig. Hun statuut als tijdelijke of gevestigde inwoner had niets te maken met hun mobiliteit, maar met hun vermogen om al dan niet te participeren aan de politieke besluitvorming. Ruth Wauters zoomt dieper in op de ruimtelijke vestigingspatronen van buitenlandse migranten in Brussel in 1880.⁶¹ Ze komt tot de vaststelling dat er, in tegenstelling tot bevindingen in heel wat Angelsaksische literatuur, geen sprake was van ruimtelijke concentratie of etnische segregatie van nieuwkomers, maar dat zij zich verspreidden over de stad. Naast het centrum functioneerden vooral straten en buurten met arbeidsmogelijkheden, aankomstinfrastructuur (zoals hotels) en tijdelijke evenementen als aankomstzones. Zij waren wellicht enkel tijdelijke vestigingsplaatsen wat onderzoek naar bredere intra-stedelijke mobiliteitstrajecten na aankomst noodzakelijk maakt.

De controle van nieuwkomers die als verdacht of als gevaarlijk werden gepercipieerd komt eveneens aan bod. Lucia Carminati gebruikt documenten van diverse autoriteiten en consuls die een groep Italiaanse anarchisten in Alexandria ervan verdachten

⁵⁸ Raymond L. Cohn en Simone A. Wegge, ‘Overseas passenger fares and emigration from Germany in the mid-nineteenth century’, *Social Science History* 41 (2017) 393-413.

⁵⁹ Rosa M. Salzberg en Claire Judde de Larivière, ‘Comment être vénitien? Identification des immigrants et “droit d’habiter” à Venise au xviie siècle’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 64:2 (2017) 69-92. Dit artikel maakt deel uit van een themanummer uitgegeven door Natividad Planas over ‘Gens sans droits? La capacité d’agir des migrants, des vaincus et des misérables (xvie-xxie siècle)’.

⁶⁰ Naama Blatman-Thomas, ‘From transients to residents. Urban indigeneity in Israel and Australia’, *Journal of Historical Geography* 58 (2017) 1-11.

⁶¹ Ruth Wauters, ‘Migrants in the midst of city life. Spatial patterns and arrival logics of foreign newcomers to Brussels in 1880’, *Journal of Historical Geography* 58 (2017) 39-52.

een aanslag voor te bereiden op de Duitse keizer Wilhelm II.⁶² De documenten brengen niet alleen de bezorgdheid van de autoriteiten aan het licht, maar vooral hoe de migratie- en informatiekanaal van die uiterst mobiele groep mensen werkten en hoe ze ideeën en mensen verbonden op verschillende Mediterrane kusten en in diverse culturen. Evan Smith en Andrekos Varneva bekijken hoe de kleine Grieks-Cypriotische gemeenschap in Londen in de jaren 1930 door de pers en de autoriteiten als verdachte gemeenschap werd gelabeld op basis van vermeende criminaliteit en communistische en antikoloniale sympathieën.⁶³ Het doel was niet om hen te vervolgen maar om ‘orde’ te handhaven in deze gemeenschap en verdere migratie te beperken (vanaf 1935). Zo waren de Cyprioten voor de invoering van de Commonwealth Immigrants Act van 1962 de enige koloniale onderdanen van Groot-Brittannië wiens migratie werd beperkt.

De stad en het industrialiseringsproces

In het recente onderzoek naar de wortels van de industriële revolutie wordt steenkool doorgaans een cruciale rol toebedeeld, al wordt die vaak in één adem genoemd met enorme luchtvervuiling. William M. Cavert nuanceert dit beeld met cijfers voor vroeg-modern Londen.⁶⁴ Al gebruikten brouwerijen, suikerraffinaderijen, steenbakkerijen en glasfabrieken enorme hoeveelheden steenkool die ongetwijfeld belastend waren voor de onmiddellijke omgeving, toch was de totale industrie slechts verantwoordelijk voor 25 procent van het steenkoolverbruik. De grote vervuilers waren de huishoudens die steenkool jaar in jaar uit gebruikten.

De negentiende-eeuwse handel van het eerder geïndustrialiseerd Groot-Brittannië met het Ottomaanse Rijk en Brits India veranderde de stedelijke arbeidsmarkten en de productie van textiel in Barsa (een stad nabij Istanbul) en Bombay fundamenteel. De oude rurale huisarbeid van textiel ging ten onder en werd vervangen door snelgroeiend stedelijk fabriekswerk. Welk effect had gender op deze transformatie? Hatice Yildiz wijst op structuurverschillen in het aanbod van fabrieksarbeid. In India bleven de jonggehuwde vrouwen thuis op het platteland om voedsel te produceren en kinderen te krijgen. De mannen migreerden tijdelijk naar de stad en werden tegen lage lonen in de onregelmatig werkende fabrieken aangenomen. Daarbij werd rekening gehouden met het gezinsinkomen in natura verworven door de vrouwen. Katoenspinnerij werd zo een mannenaangelegenheid, wat het voor Indiase vrouwen moeilijk maakte om toegang tot die jobs te krijgen. In Barsa bleven de mannen actief in het boerenbedrijf en kwam de industriële zijdespinnerij in handen van vrouwen, eveneens tegen lage lonen. Hier werkten jonge ongehuwde vrouwen. In beide gevallen was industriële vrouwenarbeid een in sociaal en moreel opzicht dubieuze aangelegenheid, vooral wegens het mogelijk contact met vreemde mannen.⁶⁵

Het industrialisatieproces dat vlak na 1900 sterk op gang kwam in Kalisz had een diepgaande invloed op zijn stedelijke ontwikkeling. Deze middelgrote stad gelegen

62 Lucia Carminati, ‘Alexandria, 1898. Nodes, networks, and scales in nineteenth-century Egypt and the Mediterranean’, *Comparative Studies in Society and History* 59 (2017) 127-153.

63 Evan Smith en Andrekos Varneva, ‘Creating a “suspect community”’. Monitoring and controlling the Cypriot community in inter-war London’, *The English Historical Review* 132 (2017) 1149-1189.

64 William M. Cavert, ‘Industrial coal consumption in early modern London’, *Urban History* 44 (2017) 424-443.

65 Hatice Yildiz, ‘Parallels and contrasts in gendered histories in industrial labour in Bura and Bombay 1850-1910’, *The Historical Journal* 60 (2017) 443-470.

aan de Duitse grens in het toenmalig Russisch Polen moest het echter stellen zonder een doordacht stedelijk ontwikkelingsplan. Zo ontstonden in hoog tempo arbeiderswijken zonder veel publieke investeringen, die door de lokale elite als een zeer onwelkome transformatie van de stad werden gezien. De revolutie van 1905 was bovendien het toneel van hevige demonstraties in de stad tegen de macht van de bourgeoisie en de keizer. De auteur, Makary Górzyński, wijst op de opmerkelijk geringe slagkracht van het stadsbestuur. Dit was het laagste onderdeel van de keizerlijke administratie in Moskou, zonder autonomie en zonder lokaal stemrecht. Stedelijke investeringen waren afhankelijk van een zeer trage en onwelwillende Russische administratie. Ook de kritische input van de beweging van de hygiënisten bleef zonder veel gevolgen. Wegens aanwezige Pools-Joodse tegenstellingen en achterdocht jegens de Polen bleef de Russische regering aarzelen om de stedelijke administratie en het kiessysteem te moderniseren.⁶⁶

Hoe ecologische barrières bepalend zijn voor het tempo en de omvang van industrialisatie en lange termijninvesteringen wordt door Jason Cooke gedemonstreerd aan de hand van Los Angeles, een stad die twintig mijl van zee gelegen is. De productie van hout, kolen en olie in het achterland van Los Angeles bleef aanvankelijk beperkt doordat in de verre omtrek geen diepwaterhaven met de nodige faciliteiten beschikbaar was. Een eerste stap naar de Los Angeles Harbour (en de Port of Long Beach) kwam toen de federale regering in 1897 aan de kust bij San Pedro een golfbreker liet aanleggen die bedoeld was om de uitvoer van hout te vergemakkelijken. Na de annexatie van het gebied door de stad Los Angeles in 1909 en dankzij openbare en particuliere lange termijninvesteringen in spoorwegen en oliepijpen begon de geleidelijke ontwikkeling van de haven en van bijbehorende nijverheden. Zo werd dit gebied het leidende olie-district in de vs. De uitvoer van olie liep op van een paar duizend barrels in 1902 naar bijna 140 miljoen in 1930.⁶⁷

De buitenstedelijke expansie van de industrie in grootsteden wordt traditioneel gezien als een vorm van relocatie en decentralisatie die beslag legt op voor iedereen zichtbare aanpalende onbebouwde oppervlakten langs spoor- en waterwegen. Samenhangende metropolitaanse districten werden gedefinieerd aan de hand van hoge bevolkingsdichtheden in nabijgelegen kernen. Voor Chicago gaat dit industrieel expansiemodel echter niet op, zo argumenteert Edward Miller. Investerings buiten de stadskern of verplaatsingen van fabrieken uit de stad maakten soms grote ruimtelijke sprongen naar bestaande stedelijke kernen op een flinke afstand, zoals St Charles dat op 35 mijl ligt. Daar werd vanuit Chicago lang niet altijd nieuwbouw opgetrokken: niet zelden werden bestaande gebouwen gehuurd of gekocht. De industriële structuur van St Charles werd ook niet eenzijdig door Chicago bepaald maar vertoonde een eigen lokale geschiedenis, oorspronkelijk onder meer gebaseerd op watermolens, en een eigen vorm van industriële specialisatie.⁶⁸

66 Makary Górzyński, 'Municipal governance in a period of rapid change. A frontier town in Russian Poland at the turn of the twentieth century', *Journal of the Society of Architectural Historians* 76 (2017) 302-325.

67 Jason Cooke, 'Energy landscape. Los Angeles harbor and the establishment of oil-based capitalism in Southern California, 1871-1930', *Planning Perspectives* 32 (2017) 67-86.

68 Edward v. Miller, 'Industrialization on Chicago's Periphery. Examining industrial decentralization, 1893-1936', *Journal of Urban History* 43 (2017) 720-743.

De burgeroorlog in China deed de industrie in de stad Shanghai geen goed, maar na de nederlaag van Japan verliep het herstel (1945-1947) buitengewoon snel. De inflatie bleef, maar na het vertrek van de Japanners kon de vrije handel weer op gang komen en was er geen economische staatscontrole meer. Dankzij een gedetailleerd compendium van de industrie uit het voorjaar van 1947 kan Christian Henriot de ligging van ruim 3.000 fabrieken in de stedelijke ruimte reconstrueren waaronder een zestigtal fabrieken met 1000 tot 8000 arbeiders. Textiel was veruit de grootste sector. De auteur laat – met behulp van GIS – de ruimtelijke verdeling zien naar soorten product, omvang van arbeid en kapitaal en straten met veel bedrijven. Opvallend is dat de uittocht van fabrieken buiten de stad nog niet was begonnen. Beschermde buitenlandse stadswijken boden een mate van veiligheid die verkozen werd boven de zeer hoge grondprijzen. In 1948-1949 kwam de expansiefase alweer tot stilstand door de nieuwe – nu communistische – bureaucratische staatscontrole en de hyperinflatie.⁶⁹

Vastgoed en huisvesting

Industrialisering en verstedelijking kunnen niet los gezien worden van demografische groei en een toenemende vraag naar huisvesting. Juan Carmona, Markus Lampe en Joan Rosés onderzoeken hoe deze veranderingen die zich in Spanje pas in de vroege twintigste eeuw manifesteerden, de betaalbaarheid van huisvesting hebben beïnvloed.⁷⁰ Zij stellen vast dat huisvesting – in tegenstelling tot industrialiserend Engeland in de eeuw voordien – heel betaalbaar bleef, ook voor huurders, doordat het aanbod aan huisvesting de vraag zeer goed beantwoordde. Een grotere bebouwingsdichtheid van stadscentra en de graduele uitbreiding van voorsteden en transportvoorzieningen hebben dit in de hand gewerkt.

In Australië wordt de uitbreiding van voorsteden doorgaans geassocieerd met opwaartse sociale mobiliteit van mensen die er rust en ontspanning vinden na hun werk in het stadscentrum. Michael McGreevy toont aan dat dit een illusie is.⁷¹ Slechts een minderheid van de voorstadsbewoners pendelde naar het stadscentrum; de meeste gezinnen werkten in de voorstad zelf die als een zelfvoorzienende gemeenschap kan worden getypeerd. McGreevy toont aan dat na een spectaculaire groei in de jaren 1870 en 1880, toen de aanleg van nieuwe transportsystemen gepaard ging met speculatie en vastgoedontwikkeling, de grondprijzen instortten en laag bleven door de overvloed aan beschikbaar en goed ontsloten land. Voornamelijk arbeiders werden er aangetrokken door de goedkope grondprijzen en de mogelijkheid hun huis zelf te bouwen en er hun eigen groenten te kunnen kweken.

Gül Neşe Doğusan Alexander richt zich dan weer op de bouwers zelf.⁷² De jonge Turkse Republiek kende een snelle verstedelijking en een sterk toegenomen vraag naar betaalbare huisvesting. Grote aannemers richtten zich voornamelijk op openbare werken, terwijl kleine ondernemers investeerden in appartementsgebouwen die ze zelf

69 Christian Henriot, 'Shanghai industries in the Civil War (1945-1947)', *Journal of Urban History* 43 (2017) 744-766.

70 Juan Carmona, Markus Lampe en Joan Rosés, 'Housing affordability during the urban transition in Spain', *Economic History Review* 70 (2017) 632-658.

71 Michael McGreevy, 'Suburban growth in Adelaide, South Australia, 1850-1930. Speculation and economic opportunity', *Urban History* 43 (2017) 208-230.

72 Gül Neşe Doğusan Alexander, 'Caught between aspiration and actuality. The Etiler Housing Cooperative and the production of housing in Turkey', *Journal of the Society of Architectural Historians* 76 (2017) 349-366.

konden verhuren, wat speculatie en prijsstijgingen in de hand werkte. Nieuwkomers in de steden hadden echter nood aan betaalbare gezinswoningen met bijhorende tuintjes. Bouwcoöperatieven, vaak met staatssteun, werkten voor die markt, maar hun voorname doelpubliek waren de middengroepen. De eerste die ook voor de grote massa produceerde – en het onderwerp van dit artikel vormt – was de Etiler coöperatieve. Daniel Bluestone bekijkt dan weer het aanbod aan huisvesting in de binnenstad van Chicago.⁷³ De spectaculaire bevolkingsgroei in de late negentiende eeuw overtuigde ontwerpers om eindelijk af te stappen van het model van eengezinswoningen. De bouw van courtyard appartementen, meerdere flatgebouwen van hooguit vijf verdiepingen met veel groenvoorzieningen ertussen, bleek een valabel alternatief.

In Zuid-Amerikaanse grootsteden daarentegen zijn de lage inkomensgroepen meestal aangewezen op informele huisvesting – *slums* – die in de rand van grootsteden floreren. Stadsgroei zorgt er echter voor dat informele wijken vlakbij snel uitbreidende commerciële centra regelmatig onderhevig zijn aan herontwikkeling. Juan Yunda en Bjørn Sletto tonen aan dat stadsbesturen hierbij de keuze hebben tussen libertarisme, gekenmerkt door vrije markt-denken met focus op individuele eigendomsrechten, en ethisch utilitarisme waarbij de overheid vastgoedontwikkeling controleert om groeiende ongelijkheid tegen te gaan.⁷⁴ Waar Bogotá doorgaans geassocieerd wordt met de eerste optie en Buenos Aires met de tweede, blijkt dat in beide steden de keuze verschoof naargelang van de heersende politieke regimes. Geen van beide systemen zijn er op lange termijn in geslaagd om lagere inkomensgroepen aan betaalbare huisvesting te helpen.

Nieuwe steden

Rosemary Wakeman's *Practising Utopia* uit 2016 blijkt een mijlpaal in de geschiedschrijving over nieuwe steden, gaande van de *garden cities* uit de vroege twintigste eeuw tot de zogenaamde *new town movement* van 1945 tot 1975.⁷⁵ Hoewel die nieuwe steden, waarvan Almere het bekendste voorbeeld is in de Lage Landen, ondertussen zelf gevestigde waarden zijn, is de hernieuwde historische belangstelling vooral een effect van een herwaardering van hun erfgoedwaarde in de stedenbouw in West-Europa, het herlezen van hun socialistische verleden in het Oostblok, en hun voorbeeldfunctie voor nieuwe stedenbouw in Zuid-Oost-Azië, Afrika en de Caraïben.

In een speciaalnummer onder redactie van Loïc Vadelorge buigen een zestal onderzoekers zich over het thema van kennisverspreiding over nieuwe steden.⁷⁶ Hierbij proberen ze de gangbare nationalistische benaderingen te overstijgen door naar gemeenschappelijke kenmerken te zoeken. Wat circuleert zijn vooral traktaten over planning en stedenbouw maar ook architecturale ervaringen. De meest succesvolle manieren van kennisoverdracht blijven nog steeds internationale congressen, studiereizen

73 Daniel Bluestone, 'Framing landscape while building density. Chicago courtyard apartments, 1891-1929', *Journal of the Society of Architectural Historians* 76 (2017) 506-531.

74 Juan G. Yunda en Bjørn Sletto, 'Property rights, urban land markets and the contradictions of redevelopment in centrally located informal settlements in Bogotá, Columbia, and Buenos Aires, Argentina', *Planning Perspectives* 32 (2017) 601-621.

75 Rosemary Wakeman, *Practising utopia. An intellectual history of the new town movement* (Chicago 2016).

76 Loïc Vadelorge (red.), 'Circulations internationales de modèles et d'expériences des villes nouvelles', *Histoire Urbaine* 50 (2017) 67-178.

en langere studieverblijven waar ideeën rond stedenbouw kunnen worden afgetoetst aan de culturele en economische realiteit.

Stedelijke kennisoverdracht staat ook centraal in het themanummer onder redactie van Eszter Gantner en Heidi Hein-Kircher. Hier echter focussen de acht bijdragen niet zozeer op de kennisoverdracht vanuit het perspectief van de zenders, maar veeleer op de ontvangst en aanpassing van zowel *urban knowledge* als *social knowledge* aan de lokale en regionale omstandigheden. Oost-Europese steden, gelegen in de grenszone tussen de Habsburgse, Russische en Ottomaanse rijken, waren per definitie multi-etnisch en multi-religieus, waardoor ze vaak een forum boden voor nationalistische confrontaties en politiek protest. Uiteindelijk hebben die steden in belangrijke mate bijgedragen tot de nationaliseringsprocessen die pas na de Eerste Wereldoorlog ten volle werden uitgebouwd. Mede om die reden wensen de auteurs Oost-Europese steden los te koppelen van het centrum-periferie model waarbij periferie maar al te vaak geassocieerd wordt met passiviteit. Anderzijds wijzen ze er ook op dat de latere urbanisatie en modernisering het grote voordeel boden dat die steden meteen *best practices* op vlak van onder meer planning, rioleringssystemen en architectuur konden overnemen.⁷⁷

Verstedelijking en nutsvoorzieningen

Cheryl Bradbee beschrijft de waterbevoorrading en het watermanagement in vroeg-modern Piacenza.⁷⁸ Hoewel de stad de bevoorrading controleerde en reglementeerde, lag het succes van het systeem in de privaat-publieke samenwerking waarbij burgers hun verantwoordelijkheden opnamen en mee een duurzaam beheer uitbouwden dat zowel de belangen van stad als omliggend platteland behartigde. De spanning tussen stad en platteland blijkt ook uit de bijdrage van Dieter Bruggeman en Michiel Dehaene.⁷⁹ België wordt vaak gekarakteriseerd als een *nevelstad*, *ville diffuse* of *nebular city* waarbij de grenzen tussen stad en platteland wegvlakken. Dit wordt doorgaans verklaard door een doelbewust beleid dat de mobiliteit van arbeidskrachten stimuleerde via een uitgebouwd transportnet, private eigendom op het platteland promootte, en een beheersmodel waarin steden en gemeenten gelijke rechten kregen. Hoewel de focus doorgaans op de rol van het transportnet ligt, tonen Bruggeman en Dehaene duidelijk aan hoe de uitbouw van nutsvoorzieningen, in casu elektriciteit, dit verstedelijkingsmodel mee hebben vormgegeven. Infrastructuurwerken dienen zowel industrieën als huishoudens, maar de aanleg ervan kan ingrijpende effecten op bestaande gemeenschappen hebben.

Dieter Schott onderzoekt dan weer de verspreiding van publieke diensten (energie, hygiëne, communicatie) in de Duitse steden gedurende de negentiende en begin twintigste eeuw.⁸⁰ Hoewel voorzieningen als straatverlichting en elektrische trams snel verspreiding vonden, waren het in eerste instantie vooral de meer vermogenden die

77 Eszter Gantner en Heidi Hein-Kircher (red.), “Emerging cities”. Knowledge and urbanization in Europe’s borderlands 1880-1945’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 575-671.

78 Cheryl Bradbee, ‘Imprints. The history of water management and canals in Piacenza, Italy’, *Urban History* 44 (2017) 188-207.

79 Dieter Bruggeman en Michiel Dehaene, ‘Urban questions in the countryside? Urbanization and the collective consumption of electricity in early twentieth-century Belgium’, *Planning Perspectives* 32 (2017) 309-332.

80 Dieter Schott, ‘Infrastrukturnetze und soziale Ungleichheit. Die historische Perspektive’, *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 66-78.

profiteerden van een gas-, water- of lichtaansluiting, dan wel de kosten van nieuwe voorzieningen konden opbrengen. Vanaf de eeuwwisseling en met name na de Eerste Wereldoorlog nam de ongelijkheid af en kregen stedelingen, mede dankzij de inspanningen van sociale vernieuwingsbewegingen, gelijkere toegang tot publieke voorzieningen en het ‘moderne wonen’.

Diverse artikelen uit 2017 tonen aan dat (straat)verlichting een veelzijdig onderzoeksterrein is voor stadshistorici. Traditioneel staat verlichting symbool voor de ontwikkeling van ‘moderne’ steden: het duidt onder andere op controle over de stedelijke ruimte en toenemende toegankelijkheid, mobiliteit en veiligheid na zonsondergang. Ontwikkeling van verlichtingsinfrastructuren ontstond echter niet alleen uit praktische overwegingen, maar, zoals Nicolas Kennedy benadrukt, op het kruispunt van ‘rationele’ modernisering en de emotionele, nachtelijke beleving van de stad. Zo behandelt hij deze ‘ownership of the night’ in Brussel en Montreal rond 1900 op basis van onder andere gemeentenotulen en verzoekschriften van stadsbewoners.⁸¹ Geïnspireerd door een keur aan recente conceptuele benaderingen verkent Kennedy de veranderende relatie tussen lichte en donkere plaatsen (Joachim Schlör), ‘politics of seeing’ (Christopher Otter), ‘affective atmospheres’ (Ben Anderson), ‘emotional styles’ (Peter Stearns) en ‘emotional regimes’ (William Reddy).

De veelzijdige betekenis van verlichting in de stad blijkt tevens uit het themanummer ‘Les lumières de la ville’.⁸² Straatverlichting in de Finse provinciestad Turku vond bijvoorbeeld weliswaar relatief laat plaats, maar stond symbool voor Europese, technisch moderne urbanisatie zoals Panu Savolainen bespreekt.⁸³ Opvallend is dat in Turku inwoners tot 1862 deels verantwoordelijk waren voor de aanschaf en het onderhoud van de (kaars)lampen terwijl over het algemeen al vanaf de achttiende eeuw lokale overheden in grote Europese steden zorgden voor openbare verlichting. Burenruzie en nalatigheid van stadsbewoners nuanceren dan ook het lokale enthousiasme waarbij zelfs een vijfde van de driehonderd lantaarns niet werden gebruikt. Toch stond dit geenszins verdere technologische innovaties in de weg, alsmede het gevoel vanuit de periferie te behoren tot een van de ‘moderne’ Europese steden. Verlichting veranderde niet alleen de nachtelijke beleving van de stad, maar ook van ondergrondse publieke ruimtes zoals de metro. Richard Dennis behandelt vroege vormen van verlichting in drie contexten: het perron, de tunnels en de wagons. Voor de overstap op elektrisch licht rond 1900, bood het gaslicht beperkt zicht en zorgde, ook in combinatie met de stoomlocomotieven, voor gevaarlijke situaties.⁸⁴

In bepaalde gevallen kon verlichting ook vijandigheid en wantrouwen oproepen, zoals in het verweer tegen lichtreclames in de Parijse binnenstad net na de Tweede

81 N. Kenny, ‘City glow. Streetlights, emotions, and nocturnal life, 1880s-1910s’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 91-114.

82 ‘Les lumières de la ville’, *Histoire Urbaine* 50:3 (2017). Verlichting veranderde niet alleen de nachtelijke beleving van de stad, maar ook van ondergrondse publieke ruimtes zoals de metro. In ‘Lighting the Underground: London, 1863-1914’, 29-48, behandelt Richard Dennis vroege vormen van verlichting in drie contexten: het perron, de tunnels en de wagons. Vóór de overstap op elektrisch licht rond 1900, bood het gaslicht beperkt zicht en zorgde, ook in combinatie met de stoomlocomotieven, voor gevaarlijke situaties.

83 Panu Savolainen, ‘Une ville retardataire? Les débuts de l’éclairage des rues dans une ville provinciale finlandaise (1805-1827)’, *Histoire Urbaine* 50:3 (2017) 13-28.

84 Richard Dennis, ‘Lighting the Underground. London, 1863-1914’, *Histoire Urbaine* 50:3 (2017) 29-48.

Wereldoorlog.⁸⁵ Terwijl Piccadilly Circus in Londen en Times Square in New York hun traditionele karakter als sterk verlichte reclamewijken behielden en uitbreidden, verschoof dit in Parijs in de jaren vijftig en zestig van de Place de l'Opéra naar de *Boulevard Périphérique*. Door zijn relatief schamele architectuur en focus op de utilitaire functie boden beleidsmakers in deze snel ontwikkelende verkeersader ruimte voor een 'urbanisme de compromis'. Toch bleek deze veronderstelde 'non-lieu' juist bijzonder strategisch voor adverteerders. Nationaal en internationaal verkeer kwam daar immers samen en, mede dankzij nieuwe commerciële functies, kon deze 'nouvelle ceinture de lumière' zelfs gedeeltelijk appelleren aan moderniteitsnoties.

Stedelijke planning en mobiliteit

Zoals de interesse van stadshistorici en onderzoekers uit aanverwante disciplines aan toont, zijn de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke periode vanuit planningsoogpunt. Diverse strategieën op het vlak van stadsvernieuwing werden toegepast om de stedelijke problemen – armoede, verkrotting, criminaliteit, de-industrialisering, werkloosheid, stadsvlucht – aan te pakken. In verschillende recente studies speelt 'slum clearance' een rol, waarbij de plannen de sloop omvatten van hele wijken of buurten, om deze te vervangen door voornamelijk hoogbouw. Brian Page en Eric Ross merken op hoe weinig studenten in Denver nog weten dat voor de bouw van hun Auraria universiteitscampus begin jaren 1970 een hele buurt werd gesloopt, waarvan enkele gebouwen werden behouden en geïntegreerd in de campus na protest tegen de massale sloop.⁸⁶ Enkele decennia later kan geconcludeerd worden dat de ontwikkeling van de campus bijgedragen heeft aan de gentrificatie van de omgeving.

Terwijl in Denver het protest voornamelijk uit de Chicano-beweging kwam, wat niet verwonderlijk is in een buurt met een hoog aandeel Hispanics, bespreken andere studies vooral de situatie en rol van de zwarte populatie. Marisa Brown vergelijkt hoe twee, weliswaar blanke, architecten in de jaren 1960 elk op een andere manier rekening probeerden te houden met de bekommernissen van de burgerrechtenbeweging en de kritiek op hoogbouw in hun ontwerpen voor de zwarte bevolking van Chicago.⁸⁷ Terwijl bij het Hilliard project gekozen werd voor hoogbouw die tegemoet zou komen aan de culturele eigenheid van de zwarte bewoners, was Woodlawn Gardens een soort suburb met een assimilatie-agenda. De keuze tussen het benadrukken van cultuurverschillen door middel van architectuur, of het overnemen van de vormgeving van de dominante, blanke cultuur, is ook het centrale thema van een artikel van de hand van Becky Nicolaides en James Zarsadiaz over Los Angeles.⁸⁸ Zij beschrijven hoe sinds de jaren 1970 sommige succesvolle Aziatische migranten bewust en deels gestuurd, de 'blanke' suburbane stijl overnemen voor de buitenkant van hun woning, onder meer om zich zo te onderscheiden van andere Aziatische migranten die wonen in 'ethnoburbs' waar Aziatische opschrif-

85 Stéphanie Le Gallic, 'La conquête du boulevard périphérique parisien par la publicité lumineuse', *Histoire Urbaine* 50:3 (2017) 49-65.

86 Brian Page en Eric Ross, 'Legacies of a contested campus. Urban renewal, community resistance, and the origins of gentrification in Denver', *Urban Geography* 38 (2017) 1293-1328.

87 Marisa Angell Brown, 'Integration by design. Bertrand Goldberg, Stanley Tigerman, and Public Housing Architecture in postwar Chicago', *Journal of the Society of Architectural Historians* 76 (2017) 218-238.

88 Becky M. Nicolaides en James Zarsadiaz, 'Design assimilation in suburbia. Asian Americans, built landscapes, and suburban advantage in Los Angeles's San Gabriel Valley since 1970', *Journal of Urban History* 43 (2017) 332-371.

ten en stijlelementen alomtegenwoordig zijn in het straatbeeld. De ‘design assimilation’ is echter niet compleet aangezien de interieurs dikwijls wel meer ‘Aziatisch’ zijn en de bewoners gebruik maken van de nabijgelegen Aziatische ‘ethnoburbs’.

Maar ondanks het werk over Hispanics en Aziatische migranten, legt de Amerikaanse literatuur toch vooral de nadruk op de zwarte geschiedenis. Rowena Alfonso benadrukt in een studie over het de-industrialiserende Buffalo (in de staat New York) eind jaren 1960 dat zwarten niet louter passieve slachtoffers waren van binnenstedelijke problemen, maar dat ze zich organiseerden in de burgerrechtenbeweging en black power groepen.⁸⁹ De keuze voor de stad Buffalo laat toe om het eens over andere steden te hebben dan Chicago en New York, en niet enkel de ruimtelijke variatie is van belang, ook de variatie en spanningen binnen de burgerbewegingen en activisten voegen nuance toe. Een ander voorbeeld van een stad waar de burgerrechtenbeweging actief was, is Memphis waar Gail Murray het armoedebeleid en de rol van vrijwilligers daarin bespreekt in de jaren 1960 en 1970.⁹⁰ Weinig verrassend is segregatie een vaak voorkomend thema. Trevon Logan en John Parman rapporteren de resultaten van een gedetailleerde kwantitatieve analyse van de segregatie in de periode 1880-1940.⁹¹ Daaruit blijkt dat de toename van segregatie geen louter stedelijk fenomeen was en dat eerdere studies die gebruik maakten van ruwere geografische indelingen over het hoofd zagen dat segregatie in aanzienlijke mate optreedt op het niveau van individuele woningen. Claude Weathersby bespreekt het gesegegreerde schoolsysteem in St. Louis (Missouri) in de jaren 1930-1950, en heeft daarbij veel aandacht voor zwarte activisten die strijd leverden voor het omvormen van blanke scholen in zwarte scholen, en de weerstand daartegen bij andere groepen.⁹² Een laatste bijdrage over de Amerikaanse geschiedenis bespreekt het activisme van zwarte vrouwen in New York in de periode 1860-1910. Jane Dabel en Mariss Jenrich vullen de literatuur aan met enkele voorbeelden waarbij vrouwen hun waardigheid (‘respectability’) benadrukken wanneer ze vergoedingen eisen voor schade na rellen, na het falen van de Freedman’s Savings Bank, of in de vorm van een pensioen als weduwe of moeder van soldaten in de burgeroorlog.⁹³

Bovenstaande bijdragen aan de literatuur hebben heel wat aandacht voor sociale en politieke bewegingen, een thema dat ook in de Europese literatuur aandacht krijgt. Christine Walls verslag van de vrouwenkraakbeweging in het London van de jaren 1960 en 1970 deelt de aandacht voor activisme tegen de achtergrond van ‘slum clearance’.⁹⁴ De analyse maakt ook duidelijk dat dergelijke historische episodes maar ten volle kunnen begrepen worden door oog te hebben voor specifieke plekken waar krakers en

89 Rowena Ianthe Alfonso, “Crucial to the survival of black people”. Local people, black power, and community organizations in Buffalo, New York, 1966-1968’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 140-156.

90 Gail Schmunk Murray, “Taming the war on poverty. Memphis as a case study”, *Journal of Urban History* 43 (2017) 70-90.

91 Trevon D. Logan en John M. Parman, “The national rise in residential segregation”, *Journal of Economic History* 77 (2017) 127-170.

92 Claude Weathersby, ‘School conversions in the segregated St. Louis public schools district prior to the historic Brown v. Board of Education ruling. An urban school system’s response to the migration of African Americans from the rural south’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 294-311.

93 Jane E. Dabel en Marissa Jenrich, ‘Co-opting respectability. African American women and economic redress in New York City, 1860-1910’, *Journal of Urban History* 43 (2017) 312-331.

94 Christine Wall, ‘Sisterhood and squatting in the 1970s. Feminism, housing and urban change in Hackney’, *History Workshop Journal* 83 (2017) 79-97.

andere activisten samenleefden, elkaar ontmoetten, en initiatieven ontplooiden. Een dergelijke plek is het onderwerp van een artikel van Sarah Wise over de ‘Eclectic Hall’ in het London van een eeuw eerder.⁹⁵ Gelegen in Soho vormde dit pand een ontmoetingsplaats van verschillende radicale groepen, met Bronterre O’Brien als belangrijkste actor. Als we even terugkeren naar de jaren 1960, maar dan in Birmingham, dan is ook Kieran Connells bijdrage vermeldenswaardig.⁹⁶ Aan de hand van een fotoarchief met commentaar wordt de geschiedenis van een voor ‘slum clearance’ aangeduide buurt verweven met de geschiedenis van sociaal onderzoek over dergelijke buurten, waarbij de bewoners, waaronder prostituees, niet enkel passieve slachtoffers zijn, maar ook zelf *agency* hebben. Een volgende bijdrage over Engelse achtergestelde buurten bespreekt het organiseren van speelstraten in de periode 1930-1970 als reactie op de opkomst van de auto en de vele verkeersongevallen waarbij kinderen betrokken waren.⁹⁷ Moeders protesteerden daarbij met kinderwagens om speelruimte voor hun kinderen te eisen in dichtbevolkte buurten, dus ook hier weer aandacht voor activisme. De case laat toe om te reflecteren over de huidige speelstraten en leefstraten in bijvoorbeeld Gent en Antwerpen. Interessant is dat het inrichten van speelstraten in de jaren 1950 verdedigd werd door arbeidersvrouwen, terwijl het selectief autoluw maken van straten nu eerder geassocieerd wordt met gentrificatie. Terwijl David Templin een overzicht geeft van het gebruik van het begrip gentrificatie in de periode 1964-1990, biedt Anne Mermet een verhelderende inblik in de rol van retail in de transformatie en gentrificatie van de Marais in Parijs.⁹⁸ Ze maakte een nieuwe indeling van kleinhandel, geïnspireerd door de verschillende gentrificatiefases beschreven in de literatuur, en paste deze toe op meer dan 2000 kleinhandelzaken in de periode 1965-2011, met bijhorend helder kaartmateriaal.

Op het vlak van de geschiedenis van mobiliteit publiceerde Colin Pooley nog een bespreking van zes dagboeken uit de periode 1840-1940 waarbij hij de nadruk legt op de alledaagse, routineuze verplaatsingen in Engeland.⁹⁹ Zo probeert hij te vermijden dat onderzoekers zich blindstaren op uitzonderlijke situaties, waarvoor meer bronnenmateriaal beschikbaar is. Buiten Noord-Amerika en Europa, maar wel in de Britse invloedssfeer, situeert zich Raghav Kishore’s artikel over de plannen met betrekking tot de integratie van het treinstation in het stedelijk weefsel van Delhi (India) in 1899-1905.¹⁰⁰ De bespreking geeft aan hoe de stedenbouwkundige plannen ons iets kunnen leren over de spanning tussen het belang van de spoorverbinding op een hoger schaalniveau, bekommernissen over het lokale verkeer van en naar het station, de economische ontwikkeling van de buurt, en de angst voor opstanden. Daarbij spelen de soms

95 Sarah Wise, ‘The eclectic hall, headquarters of Soho radicalism’, *History Workshop Journal* 83 (2017) 289-300.

96 Kieran Connell, ‘Race, prostitution and the new left. The postwar inner city through Janet Mendelsohn’s “social eye”’, *History Workshop Journal* 83 (2017) 301-340.

97 Krista Cowman, ‘Play streets. Women, children and the problem of urban traffic, 1930-1970’, *Social History* 42 (2017) 233-256.

98 David Templin, ‘Gentrification. Aufstieg eines Deutungsmusters in Großbritannien, den USA und Westdeutschland, 1964-1990’, *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 49-65; Anne Cécile Mermet, ‘Global retail capital and the city. Towards an intensification of gentrification’, *Urban Geography* 38 (2017) 1158-1181.

99 Colin G. Pooley, ‘Cities, spaces and movement. Everyday experiences of urban travel in England c. 1840-1940’, *Urban History* 44 (2017) 91-109.

100 Raghav Kishore, ‘Planning, traffic and the city. Railway development in colonial Delhi, c. 1899-1905’, *Urban History* 44 (2017) 253-269.

conflicterende visies van de lokale en de centrale overheid hun rol, en leren we hoe planners iets meer dan eeuw geleden menselijk gedrag wilden sturen via bijvoorbeeld het ontwerp van publieke ruimte.

Kyle Shelton bespreekt hoe de aanleg van een snelweg in Central Houston, Texas in de jaren 1960 en 1970 leidde tot een 'infrastructureel burgerschap' waarbij verschillende gemeenschappen hun woonomgeving inzetten als arena's van politieke macht.¹⁰¹ Onevenwichten in raciale en economische macht leidden echter tot verschillende uitkomsten van die strijd. Wat goed is voor de economische ontwikkeling, is dat niet noodzakelijk voor welzijn en milieu.

De betekenis van stedelijke ruimtes en stedelijke rituelen

Hoe oud en nieuw elkaar beïnvloeden, is de orde van de dag in allerhande reflecties over de stad. De metafoor van de palimpsest valt veelvuldig om de historische gelaagdheid van de stad mee aan te duiden. Het gaat dan niet enkel om de fysieke transformaties van de stad, maar ook om de ervaring van de stad. Hoe schrijven mensen hun levensverhaal in de bestaande stedelijke structuren in en hoe verschuift daardoor de lading van de stedelijke ruimte? Om die laatste vraag ook methodologisch handen en voeten te geven, breken David Marshall e.a. een lans voor collaboratieve, digitale projecten die toelaten de meerstemmigheid en historische gelaagdheid van plekken in de stad bloot te leggen.¹⁰² Zoals Marshall e.a. aangeven, is gelaagdheid van de stad natuurlijk het meest urgent op plaatsen met een uitgesproken gewelddadig en/of omstreden verleden. Heel wat onderzoek richt zich op de vraag hoe in dergelijke contexten – van naoorlogs Berlijn tot Tel Aviv tijdens de onafhankelijkheidsoorlog – wordt omgegaan met de architecturale overblijfselen uit vorige regimes.¹⁰³

De wens om de regimewisseling ook in het stedelijke landschap te affirmeren, is daarbij een factor van belang, maar verklaart zeker niet alles. Van de gelegenheid gebruik maken om modernistische projecten door te drukken, is evenzeer van belang. Niet enkel stedenbouwkundige projecten, maar ook grootse evenementen, zoals het voorbeeld van de Romeinse Olympische Spelen van 1960 aangeeft, kunnen een stempel op de stad drukken.¹⁰⁴ Springen dergelijke grootschalige overheidsinitiatieven natuurlijk het sterkst in het oog, ook burgers markeren het stedelijke landschap. Het huidige onderzoek richt zich afgaande op de publicaties daarbij voornamelijk op politieke initiatieven zoals het uithangen van de beeltenis van Jeanne d'Arc in Parijse straten of het straatoptreden van veteranengroepen.¹⁰⁵ Veel minder aandacht krijgt ogenschijn-

101 Kyle Shelton, 'Building a better Houston. Highways, neighborhoods, and infrastructural citizenship in the 1970s', *Journal of Urban History* 43 (2017) 421-444.

102 David J. Marshall, Lynn A. Staeheli, Dima Smaira en Konstantin Kastrissianakis, 'Narrating palimpsestic spaces', *Environment and Planning* 49 (2017) 1163-1180.

103 Marcus Colla, 'Prussian palimpsests. Historic architecture and urban spaces in East Germany, 1945-1961', *Central European History* 50 (2017) 184-217; Michael Meng, 'Monuments of ruination in postwar Berlin and Warsaw. The architectural projects of Bohdan Lachert and Daniel Libeskind', *Comparative Studies in Society and History* 59 (2017) 550-573; Or Aleksandrowicz, 'The camouflage of war. Planned destruction in Jaffa and Tel Aviv, 1948', *Planning Perspectives* 32 (2017) 175-198.

104 Simon Martin, 'Rebranding the republic. Rome and the 1960 Olympic Games', *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 24 (2017) 58-79.

105 Olivier Ihl, 'Contre la laïcité. Le pavoiement de Jeanne d'Arc dans le Paris de 1909', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 64 (2017) 63-84; Eleanor O'Keefe, 'Civic veterans. The public culture of military associations in inter-war Glasgow', *Urban History* 44 (2017) 293-316.

lijk de vraag welke sociaal-culturele betekenissen burgers aan de stad in al haar laagheid hechten. Daar valt dus nog een hele wereld te ontdekken. Het enige terrein waaruit er vanuit dit perspectief wel veel werk wordt verricht, is het veld van de criminaliteitsgeschiedenis. Robert Shoemaker analyseerde zo de achtereenvolgende *moral panics* over misdaad in zeventiende- en achttiende-eeuws Londen.¹⁰⁶ Opvallend veel aandacht gaat daarbij uit naar steden tijdens of na een oorlog, een indicatie dat dergelijke episodes de vrees voor moreel verval sterk aanvuurden.¹⁰⁷

Rituelen en processies, en hun politieke betekenis in de stad, blijft een dankbaar onderzoeksthema. De volgende artikelen onderzochten deze fenomenen vanuit verschillende invalshoeken, waarbij opvalt dat velen voor een langetermijnperspectief kozen. Zo bestudeerde Rebekah Perry één specifieke processie die al ruim 700 jaar in het Italiaanse stadje Tivoli wordt gehouden.¹⁰⁸ Deze *Inchinata*-processie vormt daarmee, volgens Perry, een bijzonder overblijfsel van een specifieke liturgische traditie, eigen aan de *comuni* in middeleeuws Lazio. Zij analyseert het ritueel niet alleen vanuit religieus oogpunt, maar nadrukkelijk ook vanuit het ruimtelijke kader. Ze benadrukt dat de processie ook een politiek middel was, waarmee het kleine Tivoli haar onafhankelijkheid van het grote Rome kon benadrukken.

Nella Lonza hanteert een vergelijkbare aanpak in haar analyse van processies in laat-middeleeuws en vroegmodern Dubrovnik.¹⁰⁹ Ze toont aan hoe de autoriteiten zorgvuldig bepaalde gebeurtenissen, zoals het einde van een pestepidemie of de onderdrukking van een revolte, uitkozen en deze vervolgens met behulp van processies in het collectieve geheugen probeerden te verankeren. Daarmee sluit ze aan bij het bloeiende veld van de *memory studies*. Dit is een inventieve invalshoek, al vallen de uiteindelijke conclusies wat tegen en komt de vraag of en hoe toeschouwers deze processies zagen, en dus of deze herinneringspolitiek werkte, niet aan bod.

Gabriel Guarino onderzocht carnaval en carnavalesk geweld in Napels, een vroegmoderne stad met een (terechte) reputatie voor oproer.¹¹⁰ Guarino richt zich op de zeventiende en achttiende eeuw en juist die aanpak maakt dat zijn artikel de traditionele focus op de beroemdste Napolitaanse opstand (Masaniello-rebellie van 1647) overstijgt. Hij laat zien hoe de Spaanse onderkoningen hun vaak lastige en instabiele positie probeerden te versterken door enerzijds de organisatie van festiviteiten en anderzijds juist de repressie van volksdeelname en geweld. Hij beschrijft in detail de – vaak gruwelijke – slachtingen van dieren en rituele plunderingen, en plaats deze in de bredere politieke context. Uiteindelijk ontbreekt een duidelijke conclusie en ook voor dit artikel geldt dat de focus nadrukkelijk top-down is.

Twee andere artikelen richten zich juist wel op de ervaringen van toeschouwers en

106 Robert Shoemaker, 'Worrying about crime. Experience, moral panics and public opinion in London, 1660-1800', *Past & Present* 234 (2017) 71-100.

107 Seth Epstein, 'Urban governance and tolerance. The regulation of suspect spaces and the burden of surveillance in post-World War I Asheville, North Carolina', *Journal of Urban History* 5 (2017) 683-702; Katrin Schreiter, 'Revisiting morale under the bombs. The gender of affect in Darmstadt, 1942-1945', *Central European History* 50 (2017) 347-374.

108 Rebekah Perry, 'The medieval *Inchinata* procession at Tivoli. Ritual construction of civic identity in the age of the commune', *Journal of the Society of Architectural Historians* 76 (2017) 36-62.

109 Nella Lonza, 'A walking memory. State-designed processions as a tool of collective remembering in late medieval and early modern Dubrovnik', *Journal of Urban History* 43 (2017) 458-469.

110 Gabriel Guarino, 'Taming transgressions and violence in the carnival of Naples', *The Historical Journal* 60 (2017) 1-20.

de deelname van ‘gewone’ stedelingen aan rituelen. Philip Hahn onderzoekt de beleving van rituelen aan de hand van de memoires van de Ulmse schoenmaker Sebastian Fischer.¹¹¹ In een fascinerend en inventief artikel analyseert hij hoe de – steeds dovere – schoenmaker de intochten van Karel v in Ulm tussen 1543 en 1552 zag. Die rituelen waren vooral bedoeld om de greep van de keizer op Ulm te versterken. Ulm was protestantse stad met een grote mate van zelfbestuur, gedomineerd door de gilden, maar kwam na Karels overwinning op het Schmalkaldische Verbond (1547) steeds meer onder Habsburgs adellijk gezag. Fischers beschrijvingen laten zien hoe een ambachtsman die transitie beleefde en interpreteerde, in visuele maar ook, zeker vanuit Fischers beroepsmatige belangstelling, in materiële zin. In Barbara Diefendorfs artikel staat ook de relatie tussen stedelingen, het urbane landschap en rituelen centraal.¹¹² Meer specifiek vraagt Diefendorf waarom ‘gewone’ katholieke inwoners van Montpellier na een periode van religieuze co-existentie deelnamen aan de grootschalige vernietiging van protestantse kerken na de revocatie van het Edict van Nantes. Zij onderzoekt hoe stedelijke ruimtes doordrongen waren van religieuze betekenis, en hoe die ruimtes door rituelen en geweld konden worden afgebakend en ingevuld.

Bovenstaande twee artikelen vormen een aardige correctie op en contrast met de vrij stellige tweedeling die Ben Robert signaleert.¹¹³ Robert stelt dat voor de negentiende eeuw de ‘gewone’ man (en vrouw?) slechts passieve toeschouwers waren. Pas in de moderne tijd signaleert hij meer deelname vanuit de ‘working class’, waarbij hij vrij gemakkelijk voorbijgaat aan bijvoorbeeld de deelname van gilden in eerdere periodes. Hoewel premoderne rituelen wellicht vaak bestudeerd worden vanuit een top-down perspectief, lijkt deze passiviteit eerder een vraag, niet een feit. In zijn artikel bepleit hij, aan de hand van een analyse van feesten in Darlington en Middlesborough, het belang van ‘civic ritual’ na 1800, in tegenstelling tot een eerdere stelling van Simon Gunn.

Muziek in de stad

In het themanummer ‘Sounds of the Towns – Stadt und Musik’ van *Moderne Stadtgeschichte* dragen maar liefst zeven auteurs bij aan de vraag hoe ‘die musikalische Praxis in ihrer Performanz, Rezeption und Perzeption als Kommunikationsereignis und Sozialisierungserlebnis im urbanen Raum Europas zu deuten ist’, aldus Sabine Mecking.¹¹⁴ Hoe kan het bijvoorbeeld dat Pruisische handwerklieden en Engelse aristocraten aan het begin twintigste eeuw op vrijwel eenzelfde manier naar vergelijkbare uitvoeringen van hetzelfde operarepertoire luisterden? Parallel aan de ontwikkeling van specifieke (nationale) muziekculturen in de negentiende eeuw nam tegelijkertijd ook juist de eenheid toe tussen Europese hoofdsteden als Berlijn, Londen, Parijs en Wenen, zoals Sven

111 Philip Hahn, ‘The emperor’s boot, or: perceiving public rituals in the urban reformation’, *German History* 35 (2017) 362-380.

112 Barbara Diefendorfs, ‘Religious conflict and civic identity. Battles over the sacred landscape of Montpellier’, *Past & Present* 237 (2017) 53-91.

113 Ben Robert, ‘Entertaining the community. The evolution of civic ritual and public celebration, 1860-1953’, *Urban History* 44 (2017) 444-465.

114 Sabine Mecking, ‘Sounds of the towns. Stadt und Musik’, *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 7-19. Zie naast de hier besproken bijdragen tevens: Stefan Manz, ‘Zuwanderung und die Transformation urbaner Klangwelten. Deutsche Musiker in Edinburgh und Glasgow 1840-1914’, 48-64 en Alexander Friedman, ‘Sowjetische und russische Musikfestivals im lettischen Ostseebad Jūrmala 1986-2014. Entstehung, Entwicklung, Untergang’, 100-120.

Oliver Müller benadrukt.¹¹⁵ Naast culturele uitwisselingen, wat betreft muziekrepertoires, uitvoerende musici en gedragsconventies, liepen de ontwikkelingstempo's en de sociale, politieke en consumptieve contexten echter wel sterk uiteen. Een voorbeeld daarvan is het streng door de staat gereuleerde Weense versus het relatief liberale markgerichte Londense muziekleven.

Rond 1900 ontstond in Berlijn een eigen operestijl waarmee de bijzonder snelgroeende wereldstad en zijn uitgaansleven eindelijk kon concurreren met metropolen als Parijs en Wenen en hun reeds gevestigde operettecultuur en walsmuziek. Daniel Morat duidt de culturele betekenis van het populaire (mars)lied *Das macht die Berliner Luft* van Paul Lincke uit 1904.¹¹⁶ De *Schlager* bood oude en nieuwe Berlijners een identiteit met, aldus Morat: 'seinem Witz und seiner Banalität, seinem Kleinbürgertum und seinem Anspruch auf Weltgeltung, seiner Sentimentalität und Schnoddrigkeit, seinem Kohlgeruch und Parfüm hausch'.¹¹⁷ Het lied toonde zich aanhoudend geliefd en politiek flexibel, ingezet voor 'Kaiserreich-Nostalgie', nationaalsocialistische propaganda en zijn populariteit in Oost- én West-Berlijn. Morat verklaart dit door middel van de stabiele, karakteristieke (zelfs clichématige) stedelijke identiteit die zich rond 1900 succesvol vestigde.

Dat muziek krachtig kan bijdragen aan politieke 'performances' blijkt tevens uit Daniel Reupke's bespreking van partijcongressen van de NSDAP tussen 1923 en 1938/39.¹¹⁸ Reupke behandelt de enceneringen van politieke macht en ideologische gemeenschapsvorming in de 'romantische Kulisse' van steden als Nürnberg. De muzikale ondersteuning liep daarbij uiteen van mars-, strijd- en anti-republikeinse liederen, het *Niederländische Dankgebet* en het *Deutschlandlied*, tot fragmenten uit Wagners operarepertoire en de heroïsche symfonieën van Beethoven en Bruckner. Ook in Kopenhagen tijdens de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog fungeerde muziek als politiek middel.¹¹⁹ Het gemeenschappelijk zingen van volks- en patriotistische liederen (*Alsang*) en de circulatie van illegale satirische liederen zoals *Lili Marleen* waren beide uitingen van protest en verstevigden de Deense nationaliteit tijdens de bezetting.

Een heel ander type *performance* waren de religieus en sociaal geëngageerde openluchtredvoeringen die leiders van het Oxford House – onderdeel van de 'settlement movement' – in de laatste kwart van de negentiende eeuw verzorgden in het Londense Victoria Park. Lucinda Matthews-Jones toont aan hoe ze dit 'People's Park' gebruikten om christelijke waarden te integreren in het dagelijkse stadsleven van arbeiders.¹²⁰ Het park, bekend als ruimte voor 'working-class male leisure', gaf mogelijkheden om te experimenteren met religieuze identiteiten in de moderne lokale gemeenschap en buiten de institutionele muren van de kerk en 'middle-class settlement spaces'.¹²¹

115 Sven Oliver Müller, 'Politischen Divergenzen und kulturelle Konvergenzen. Vergleichende Aspekte der Opernaufführungen in den europäischen Metropolen im 19. Jahrhundert', *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 34-47.

116 Daniel Morat, 'Berliner Luft. Zur Karriere einer Stadthymne', *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 20-33.

117 Ibidem, 23.

118 Daniel Reupkes, 'Mit "Musik und offenen Fahnen" auf den NS-Reichsparteitag. Eine Quellenstudie als Historische Aufführungsforschung', *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 65-83.

119 Yvonne Wasserloos, 'Protestgesang und verbotener Klang. "Alsang" und "Lili Marleen" in Kopenhagen 1940-1943', *Moderne Stadtgeschichte* 2 (2017) 84-99.

120 Lucinda Matthew-Jones, 'Oxford House heads and their performance of religious faith in east London, 1884-1900', *The Historical Journal* 60 (2017) 721-744.

121 Zie tevens: Christopher P. Scheitle, Erica Jane Dollhopf en John David McCarthy, 'Spiritual districts. The origins

Duncan Stone laat zien hoe divergentie in de Engelse cricketsport inzicht geeft in de verschuivende verhoudingen tussen metropool en suburbs.¹²² Zoals in de rest van Engeland achtte de bevolking in Surrey vriendschappelijke, inclusieve, wedstrijden en competities aanvankelijk goed voor de lokale gemeenschap. Terwijl rondom de Eerste Wereldoorlog de trek van status onzekere elitegroepen toenam vanuit Londen naar het sub-urbane zuid-Engeland, cultiveerden deze ‘sporting gentlemen’ cricket als sociaal exclusieve, niet-commerciële en niet-competitieve amateursport. Dit resulteerde in een sterke klasse- en regio-specifieke tweedeling waarbij de populaire, professionele en commerciële cricketcompetities steeds meer werd geassocieerd met arbeidersklassen in noordelijke, industriële en verstedelijkte gebieden.¹²³

and dynamics of us cities with unusually high concentrations of parachurch organizations’, *Social Science History* 41 (2017) 505-532; Ryan Sayre Patricio, ‘The spiritual significance of property and place in monastic resistance to the reformation’, *German History* 35 (2017) 187-205.

¹²² Duncan Stone, ‘Suburbanization and cultural change. The case of club cricket in Surrey, 1870-1939’, *Urban History* 44 (2017) 44-68.

¹²³ Zie tevens: Tom Hulme, ‘“A nation of town criers”. Civic publicity and historical pageantry in inter-war Britain’, *Urban History* 44 (2017) 270-292. Dit is een uitgewerkte versie van een artikel besproken in de tijdschriftenreview van vorig jaar: *Stadsgeschiedenis* 12 (2017) 170-196, 183.